

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
Харківський національний університет імені В.Н. Каразіна
Навчально-науковий інститут «Інститут державного управління»

До захисту

В.о. завідувача кафедри публічного управління
та державної служби
к.держ.упр., доц. Набока Л.В.

/Підпис/

ПУБЛІЧНЕ УПРАВЛІННЯ ФОРМУВАННЯМ І РЕАЛІЗАЦІЄЮ
СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ

Кваліфікаційна робота на здобуття освітнього ступеня «магістр»

281 Публічне управління та адміністрування

28 Публічне управління та адміністрування

Виконавець

здобувач 2 курсу, гр. ЗПУА- 4-23

В.К. Ропотан

Науковий керівник

д.держ.упр., проф.

В.Г. Бульба

Харків - 2024

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ	3
ВСТУП	4
РОЗДІЛ 1 НАУКОВІ ЗАСАДИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ФОРМУВАННЯМ І РЕАЛІЗАЦІЄЮ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ	7
1.1 Історичні передумови та закономірності розвитку інституту сім'ї в Україні	7
1.2 Обґрунтування фундаментальних принципів формування і реалізації сімейної політики.	18
РОЗДІЛ 2 СУЧАСНИЙ СТАН ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ФОРМУВАННЯМ ТА РЕАЛІЗАЦІЄЮ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ	27
2.1 Повноваження інститутів формування та реалізації сімейної політики	27
2.2 Роль місцевого самоврядування та громадськості у формуванні та реалізації сімейної політики в Україні	37
РОЗДІЛ 3 НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕАЛІЗАЦІЄЮ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ	42
3.1 Забезпечення солідарних відносин і відповідальності між державою і сім'єю	42
3.2 Створення умов для соціального діалогу та підтримки народжуваності	47
ВИСНОВКИ	64
ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ	67

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

ГО – громадська організація

КМУ – Кабінет Міністрів України

КСУ – Конституційний Суд України

ОТГ – об'єднана територіальна громада

ОМС – органи місцевого самоврядування

ООН – Організація Об'єднаних Націй

СКУ – Сімейний кодекс України

СП – сімейна політика

ВСТУП

Актуальність теми. Становлення і розвиток української державності відбувається на тлі соціокультурних змін та в умовах реформування суспільно-політичного устрою, що актуалізує питання задоволення соціальних та духовних потреб громадськості і в цьому контексті обумовлює невідворотну необхідність трансформації сімейної політики як важливого інструмента забезпечення сприятливих умов для всебічного розвитку та зміцнення сім'ї, реалізації її соціальних функцій.

Основи формування та пріоритети сімейної політики в Україні визначені в Конституції України, ратифікованих державою міжнародних законодавчих актах – Загальній декларації прав людини (1948), Міжнародному пакті про економічні, соціальні і культурні права (1996), Європейській Конвенції захисту прав та основних свобод людини (1950), Конвенції про права дитини (1989) тощо – та в низці законів України – Сімейному Кодексі України, законах “Про охорону дитинства”, “Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування” тощо. Ці нормативно-правові акти визначили концептуальні засади сімейної політики в Україні, які полягають, зокрема, у позиціонуванні сім'ї як соціального інституту, що об'єднує суспільство, обумовлює процес суспільного розвитку, сприяє формуванню соціально орієнтованої економіки, закріплює моральні засади суспільства, підтримує його народовідтворювальний потенціал.

У правовому відношенні сім'я – це приватноправовий інститут; однак як первинний та основний осередок суспільства вона є об'єктом державного управління у сфері сімейної політики та управлінських практик громадськості: відповідно до статті 5 Сімейного кодексу України “державою охороняється сім'я, дитинство, материнство, батьківство, створює умови для зміцнення сім'ї”.

Це підкреслює актуальність обраного для магістерського дослідження напрямку і зумовлює необхідність визначення стратегічних орієнтирів взаємодії суб'єктів формування і реалізації сімейної політики, які б відповідали вітчизняним реаліям і потребам.

Метою дослідження є обґрунтування наукових і практичних підходів до формування і реалізації сімейної політики в Україні.

Задля досягнення сформульованої вище мети визначено коло *завдань*:

- розглянути історичні передумови та закономірності розвитку інституту сім'ї в Україні;
- охарактеризувати фундаментальні принципи формування і реалізації сімейної політики;
- здійснити аналіз повноваження інститутів формування та реалізації сімейної політики;
- систематизувати позитивний досвід щодо ролі місцевого самоврядування та громадськості у формуванні та реалізації сімейної політики в Україні.

Об'єкт дослідження – суспільні відносини, що складаються у процесі формування й реалізації сімейної політики.

Предмет дослідження – публічне управління формуванням і реалізацією сімейної політики в Україні.

Методи дослідження. У процесі дослідження було використано загальнонаукові методи: базові – діалектичний, абстрагування, класифікації; емпіричні – спостереження, порівняння, моніторингу; загальні – аналізу і синтезу, індукції й дедукції тощо. Вирішення конкретних завдань дослідження забезпечувалося шляхом вибору комплексу спеціальних методів: за допомогою методу аналізу нормативно-правових актів проаналізовано нормативно-правові засади регулювання сімейної політики за участю держави та громадськості і виявлено можливості адаптації останнього до міжнародних та європейських стандартів; метод аналізу та

узагальнення судової практики дав змогу оцінити дієвість окремих положень вітчизняного і міжнародного права у сфері сімейних правовідносин, їх практичне впровадження.

Практичне значення отриманих результатів полягає в можливості застосування теоретичних положень, висновків, практичних рекомендацій дисертації для вдосконалення взаємодії органів державної влади, органів місцевого самоврядування та громадськості в процесі формування та реалізації сімейної політики.

Структура роботи. Магістерська робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та переліку джерел посилання. Загальний обсяг роботи становить 75 сторінок. Список використаної літератури нараховує 89 джерел. У роботі вміщено 2 таблиці.

РОЗДІЛ 1

НАУКОВІ ЗАСАДИ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ФОРМУВАННЯМ І РЕАЛІЗАЦІЄЮ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ

1.1 Історичні передумови та закономірності розвитку інституту сім'ї в Україні

Максимально наблизитися до пояснення закономірностей і тенденцій розвитку СП можна за допомогою історичної ретроспективи розвитку цієї складної і виключено важливої форми суспільних відносин.

У зв'язку з цим доцільно простежити динаміку розвитку СП в Україні на різних хронологічних зрізах та з'ясувати закономірності й сучасні тенденції її розвитку. Доцільно зауважити, що закономірності – це постійний і необхідний взаємозв'язок між предметами, явищами, процесами, що відповідає їх сутнісній природі. При цьому тенденціями є можливість тих чи інших подій розвиватися у даному напрямку.

В доісторичні часи, поняття сім'ї взагалі не існувало, як і загальнообов'язкових правил поведінки. Сімейні стосунки між людьми вибудовувались на неупорядкованих статевих відносинах, що ґрунтувались на принципі – кожна жінка однаково належить кожному чоловікові і навпаки. У статевих відносинах не враховувалася кровна спорідненість як по вертикалі, так і по горизонталі. Звідси можна зробити висновок, що СП в цей період не існувало, оскільки не існувало сім'ї і держави. Основу відносин між людьми становив неподільний осередок суспільства – плем'я [32].

Поступово на зміну таким відносинам приходять первинні форми сім'ї – кровноспоріднена сім'я і сім'я “пуналуа” (екзогамна), які обмежували статеві стосунки спочатку між представниками різних поколінь, а згодом і між братами та сестрами. Наслідком цього стала поява таких категорій осіб, як чоловік, дружина, мати, діти. Крім цього, у сім'ї “пуналуа” починає формуватися інститут

походження дитини, проте у такій формі сім'ї не відомо, хто є батьком дитини. Отже, починають з'являтися перші зародки шлюбних і батьківських правовідносин.

Пізніше з'являється “парна” сім'я, яка характеризується звуженням шлюбного кола, адже до неї вже не належать рідні, двоюрідні та троюрідні брати і сестри. Відносини між чоловіком і жінкою ґрунтуються на спільному мешканні та веденні спільного господарства. Такі сім'ї, незважаючи на їх нестійкість, мають важливе значення, оскільки дають можливість відстежити зв'язок дитини і батька і, як наслідок, – наявність відносин між дідом, бабусею та онуками.

Виникнення моногамної (одношлюбної) сім'ї зробило її більш міцною завдяки посиленій ролі батька. Такий союз осіб, за словами В. Гопанчука, є стійкою господарюючою одиницею з міцними подружніми стосунками і ускладненою процедурою розірвання шлюбу [19, с. 35].

Отже, початковий стан відносин між чоловіком і жінкою характеризується невпорядкованими статевими зносинами, але поступово із розвитком суспільних відносин держава збільшує кількість заборон, які врегульовують ці відносини (вступ у статеві контакти не дозволяється між чітко визначеними категоріями людей – батьками і дітьми, братами та сестрами, членами одного роду та іншими), змінюється форма сім'ї, внутрішній стан її членів.

Намагання врегулювати відносини в сім'ї почалися з появою першого кодексу – Закона царя Хамурапі. У цих законах встановлювалася обов'язковість закріплення шлюбу шляхом укладання договору, регулювалися відносини між батьком і шлюбними та позашлюбними дітьми [32].

Таким чином можна стверджувати, що сім'я виникла значно раніше за класи, нації, держави. Вона є одним із найстародавніших соціальних інститутів, який від початку свого зародження існував у вигляді певної сталої групи з невпорядкованими статевими стосунками між усіма членами роду, а згодом у вигляді моногамної сім'ї та сім'ї з чітко визначеним колом осіб.

Продовжуючи тему становлення СП, зацентруємо увагу

і на особливостях розвитку відносин між державою і сім'єю у рабовласницькому суспільстві. У цей період характерними особливостями стали панування чоловіка над жінкою і дітьми та можливість набуття права власності на людину. В різних історичних умовах раби частково мали або були повністю обмежені в певних правах. У праві Стародавнього Вавилону за рабами визнавались окремі права у сім'ї. Проте у Римі раб розглядався як річ, якою безконтрольно розпоряджався власник.

Сімейні стосунки у Римі передбачали укладення двох видів шлюбу – “*cum manu*”, коли жінка повністю переходила під владу чоловіка, та “*sin manu*”, коли дружина не переходила під владу чоловіка, залишаючи за собою ряд прав, які їй належали до шлюбу. Правовий статус подружжя повністю залежав від вказаного поділу. Так, шлюб “*cum manu*” ставив жінку у повну залежність від влади глави сімейства. Вона автоматично ставала членом сім'ї чоловіка, втрачаючи всі зв'язки із своєю родиною. Усе майно цієї жінки переходило у власність глави сімейства. У кращому разі, коли чоловік уже набув статусу “*paterfamiliae*” (батька), жінка залишалась підвладною лише йому. А у разі ненабуття чоловіком вказаного статусу, жінка потрапляла під владу його батька на правах доньки.

Шлюб “*sin manu*” слугує прикладом розвитку сімейних правовідносин шляхом перетворення сім'ї на союз споживачів, у якому значно підвищувалася господарська і суспільна самостійність жінки. У цьому шлюбі жінка залишала за собою ряд прав, які належали їй до його укладення. Сімейні обов'язки кожного із подружжя полягали в зобов'язанні поважати і допомагати один одному, утримуватись від дій, які перешкоджатимуть сімейному союзу. Особлива відповідальність у такому шлюбі випадала чоловікові, який мав утримувати дружину [80].

Абсолютна влада глави сімейства поширювалась не лише на дружину, а й на дітей та всіх інших осіб, які його волею були включені до складу сім'ї. Батьківські відносини (*paterfamiliae*) ґрунтувалися на домінуванні одного суб'єкта

над іншими. До кола інших осіб відносилися дружина сина *paterfamiliae* у шлюбі *summanu*, усиновлені діти та інші особи, які не набули статусу глави сімейства, залишаючись під владою “*paterfamiliae*” [80].

З розвитком продуктивних сил на зміну рабовласницькому суспільству прийшов феодальний лад. Деяким народам (німцям та слов'янам) вдалося оминати рабовласницькі відносини і одразу перейти до феодального суспільства.

Так на зміну доісторичному періоду на українські землі, оминувши рабовласницький період, прийшов феодальний устрій (до сер. IX століття), але із певною специфікою. Характерно, що в Україні сфера регулювання сімейних відносин перебувала під юрисдикцією Церкви, яка відповідала за духовний розвиток сімей. Крім того, важливе значення для укладення шлюбу мали також народні звичаї і традиції.

Першими правовими пам'ятками Київської Русі, в яких згадувалася сім'я, були Договір князя Олега з греками та Руська Правда Ярослава Мудрого [37]. В останньому документі особлива увага приділялася інституту опіки. Законодавство виходило з того, що дитина потребувала опіки лише в тому разі, коли втрачала обох батьків. За таких обставин до виконання опікунських обов'язків допускали близьких родичів, вітчима. Якщо в сім'ї залишалася матір, то батьківська влада переходила до неї.

Писемні пам'ятки (“Повість временних лет”, Київський і Галицько-Волинський літописи, договори із Візантією тощо) свідчать про те, що Давньоруська держава (до середини XII століття) виступала своєрідним гарантом стабільності сім'ї. Переважно це відбувалося на основі місцевих і племінних звичаїв, морально-етичних засад давньоруського суспільства, духовних принципів Церкви [37].

У період Київської Русі (Земсько-князівський етап від середини IX століття до XIII століття) держава санкціоновано поділяла свій вплив на сім'ю із Церквою (у нормах “Руської правди” Ярослава Мудрого (складена приблизно у 1072 р.), у “Повчаннях” Володимира Мономаха (1096 р.), інших

нормативно-правових документах того періоду) і була зацікавлена у функціонуванні сильних сімей. При цьому необхідно наголосити на тому, що саме сім'я, а не окремі її члени виступали стороною відносин із державою (всупереч діючому принципу особистої відповідальності за наявності вини). Наприклад, податками обкладали домогосподарство (сім'ю), а не індивідуальну особу. Крім того, діяли серйозні общинні зобов'язання. Батьки несли повну відповідальність за виховання дітей перед громадою, Церквою, державою. Тобто суб'єктами формування і реалізації цих відносин виступали такі інститути, як держава, Церква, сім'я.

Упродовж XIII-XVII століть на українських землях була взагалі відсутня українська державність, адже українські території перебували у володінні різних держав: у 1240 р. Київ захопили орди Батия; у 1349 р. польські феодали зайняли Галицько-Волинське королівство, угорські – Закарпатську Русь; у 1362 р. основна частина розрізнених українських земель включно з Києвом була підкорена Великим князівством Литовським.

Невдовзі, у 1386 р., Велике князівство Литовське об'єднується з Королівством Польським у єдину державу – Річ Посполиту. Литовці приймають католицьку віру. Литовські й українські землі потрапляють під польський політичний, економічний і духовний вплив.

Як бачимо, українські землі постійно перебували під владою більш або менш “владолюбних держав”. Це призводило до того, що врядування здійснювалося титульними націями. Такий жорстокий стан експансії призвів до активізації козацького руху. У ході національно-визвольної війни 1648-1654 рр. постає незалежна українська козацька держава, яку створив бездержавний народ, що є унікальним історичним явищем.

І надалі видатні державці прагнули об'єднати українську націю, зокрема, це чітко визначено у Конституції Пилипа Орлика (1710), однак вона не змогла переломити сталі норми звичаєвого права, що врегульовували взаємовідносини у сім'ях.

Урегулювання взаємовідносин між інститутом сім'ї та державними органами на українських землях у складі Австро-Угорської імперії (XVII століття – XVIII століття) відбувається на засадах автономії завдяки застосуванню непрямих методів державного впливу. Доцільно зауважити, що на відміну від норм Магдебурзького права, давньоруські норми були більш демократичними, тому на українських землях, особливо при вирішенні суперечливих питань, влада Австро-Угорської імперії керувалася переважно нормами давньоруського звичаєвого права [86].

Після поширення на українських землях законів Російської імперії ще деякий час давньоруські українські порядки зберігалися у сфері шлюбно-сімейних стосунків. Зокрема, деякі взаємини у галузі шлюбно-сімейного права регулювали “Права, за якими судиться малоросійський народ”. Шлюб розглядали як комплексне явище і визнавали релігійну, моральну, економічну та юридичну складові шлюбу.

З приходом до влади Гетьманату 25 травня 1918 року було створено нове Міністерство народного здоров'я й державного піклування. Але після повалення Гетьманату і проголошення 22 січня 1919 року акта возз'єднання УНР із Західноукраїнською Народною Республікою в єдину соборну Україну врегулювання внутрішньосімейних питань покладалося на Церкву та на сім'ю, а держава дотримувалась автономії сім'ї у вирішенні економічних питань. Потрібно зауважити, що через нестабільний політичний та соціально-економічний стан в Україні цього періоду матеріальне становище більшості сімей негативно позначилося на матеріальному сімейному добробуті.

На початку становлення радянської України (1919-1929) після утворення УРСР в ній одразу почали запроваджувати декрети та розпорядження більшовицької Ради народних комісарів. У цей час проводилася масова антисімейна пропаганда. Наслідком такої політики стало зростання показників позашлюбних народжень дітей, кількості розлучень тощо.

СП періоду 1919-1929 років характеризується, по-перше, зрівнюванням можливостей чоловіків і жінок на виробництві та у сімейному житті при виконанні батьківських обов'язків; по-друге, принциповою відкритістю публічних дискусій про шлюб і секс. В результаті цей історичний період характеризується як кризовий, оскільки економічні реформи того часу проводилися без урахування сімейного чинника; після проголошення незалежності України сімейна політика переважно спрямована на подолання деструктивних явищ – соціального сирітства, домашнього насильства тощо, у той час як її конструктивна роль, що проявляється в аксіологічній, виховній, освітній функціях, залишається недостатньо розвинутою.

У 1919-1929 роки політика держави була спрямована на зміну споконвічних уявлень українців про шлюб як про релігійне таїнство через запровадження обов'язкової державної реєстрації шлюбу та заборони на проведення релігійних обрядів.

У 1930-1940 роках політика держави була орієнтована на сім'ю, в якій хоча б один із її членів був працюючим: розмір державної допомоги залежав не від потреб сім'ї, а від факту працездатності їх членів;

Після Другої світової війни СП основні напрями було спрямовано на розробку спеціальних програм і заходів, стимулювання народжуваності. У період з 1960 по 1980 роках демографічна криза почала сприйматись як гостра соціальна проблема, для розв'язання якої необхідним було втручання держави. Тому увага останньої у цей період була зосереджена на розробці спеціальних програм і заходів, спрямованих на стимулювання народжуваності та стабілізацію суспільства.

Так у липні 1944 року вийшов Указ Президії Верховної Ради СРСР “Про збільшення державної допомоги вагітним жінкам, багатодітним і одиноким матерям, посилення охорони материнства і дитинства”, “Про встановлення почесного звання “Мати-героїня” та про затвердження ордена “Материнська слава” і медалі “Материнство”. Ці документи встановили

легальність лише зареєстрованого шлюбу та жорсткі межі для процедури розлучення; заборонили встановлювати батьківство стосовно дітей, народжених поза шлюбом; ввели податок за бездітність не тільки для неодружених, а й для громадян, які мали одну або дві дитини; заборонили шлюби між громадянами СРСР та іноземцями.

Крім того, в повсякденний обіг було введено поняття “повна” сім’я, яка складалася із батька, матері і дітей, та “неповна” сім’я, “незаконнонароджена” дитина. Указами Президії Верховної Ради СРСР у 1954 р. була скасована кримінальна відповідальність за підпільний аборт, а у 1955 р. був дозволений аборт за медичними і соціальними показниками.

Тому для того часу було характерним забезпечення таких прямих – надання допомоги окремим категоріям сімей, доплат до заробітної плати працівникам, що мали сім’ю та дітей і непрямих грошових виплат – наприклад податкові знижки залежно від кількості дітей, повернення податків; запровадження перших схем надання декретної відпустки жінкам; започаткування центрів матері і дитини.

Дослідники СП 60-80-х років ХХ століття, зокрема О. Субтельний, зауважив, що для радянських сімей була характерна масова малодітність. Унаслідок цього основні аспекти СП почали зміщуватися у бік стимулювання народжуваності. Однак ця політика зводилася здебільшого до заходів економічної підтримки певних категорій сімей з дітьми (багатодітних, малозабезпечених тощо). Однак у більшості випадків державна допомога сім’ї була формальною [86]. У цей період держава не вважала за потрібне визнавати спеціальну політику, яка була б спрямована на розв’язання сімейних проблем, організацію відповідальних за роботу у цій сфері органів влади.

Період доринкової економіки (сер. 80-х – 1991 рр.) характеризувався загостренням кризи сім’ї. Здійснені у перехідний період економічні реформи (політика приватизації, практика кредитування малого бізнесу

і підприємництва, політика індексації вкладів тощо) проводилися без урахування сімейних факторів.

Починаючи з 90-х рр. ХХ сторіччя, зріс суспільний і політичний інтерес до проблем сім'ї. Нині вчені (О. Молодцов [51]; О. Перебейнос [29] тощо) обговорюють не лише демографічні показники, але й структурні зміни сім'ї – зниження рівня шлюбності; зростання кількості розлучень або окремого мешкання; незареєстрованість (громадянських) шлюбів; позашлюбну народжуваність; зростання кількості неповних сімей; коефіцієнт народжуваності й розмірів сім'ї тощо.

Вищезазначені проблеми СП, що виникли після розпаду СРСР і проголошення незалежності України, спонукають державу до формування інфраструктури для підтримки сім'ї. З цією метою були утворені Міністерство України у справах сім'ї та молоді (1996), яке поклало початок якісно новому етапу формування предметної сфери державної сімейної політики; Державний комітет молодіжної політики, спорту і туризму України (2000); Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді (2004). У серпні 2005 року відновлено назву центрального органу – Міністерство України у справах сім'ї, молоді та спорту; з грудня 2010 року питання СП були віднесені до повноважень Міністерства соціальної політики України.

Починаючи з 1991 року, в Україні одним із пріоритетних завдань державної політики щодо сім'ї визначено її матеріальну підтримку. У 1995 році завданням СП було визнано подолання демографічної кризи. З 2004 року основні заходи СП спрямовувалися на подолання гендерних стереотипів у сімейній сфері та зростання народжуваності. З 2009 року і по теперішній час реалізовується курс на соціальний захист сімей, що передбачає вибіркочу відповідальність держави щодо інституту сім'ї. Таким чином, СП перетворилася на складову соціальної політики з демографічним спрямуванням. Щодо інших аспектів СП, то вони на сьогодні не достатньо розвинуті.

Зазначене вище дозволяє нам стверджувати, що СП в Україні носить експліцитний характер, оскільки має чітко сформульовану мету – стимулювання народжуваності внаслідок прямих матеріальних виплат. Проте громадськість більш оперативно виконує ці завдання, аніж держава, тим самим заміщуючи функції державних інституцій. Тому сьогодні пріоритетом сьогодення у цьому напрямі є перегляд функцій державних інституцій у сфері СП з метою їх осучаснення та визначення доцільності передати деякі з них ГО, які на практиці довели свою спроможність й ефективність.

Підсумовуючи викладене, можна зробити висновки, що закономірностями формування та реалізації СП за участі держави і громадськості є такі:

- обумовленість нормативно-правового регулювання СП суспільними потребами;
- єдність інформації про потреби сім'ї та стратегічних орієнтирів СП;
- взаємообумовленість демократії і автономії (саморозвитку) сім'ї та інституційної різноманітності СП;
- залежність суспільно-політичної ситуації в країні та сфери діяльності громадських організацій;
- взаємовплив економічних і демографічних показників розвитку сімейної політики;
- взаємозалежність форми сім'ї і системи цінностей, традицій, звичаїв, норм, що панують у суспільстві.

Отже, за результатами аналізу історичних джерел (архівних документів центральних, місцевих органів державної влади, органів місцевого самоврядування, громадських об'єднань та політичних партій) розкрито специфічність сфери регулювання сімейної політики в Україні, яка визначається сукупністю сталих народних звичаїв і традицій (тривалий характер сімейних відносин); абсолютним (загально регулятивним)

характером відносин – визнання гідності кожного члена сім'ї; відносними стосунками (між подружжям, батьками і дітьми), в яких є чітко визначені сторони цих відносин; державною ідеологією (система політичних, правових, етичних, релігійних поглядів, спрямованих на закріплення або зміну сімейної політики).

Сучасними тенденціями розвитку СП в Україні за участі держави і громадськості нами визнано наступні:

- активність життєвої позиції громадськості та її вплив на зростання ГО;
- зміна вектора суспільної зацікавленості проблемами сім'ї – від суто демографічних проблем до виконання інноваційних програм, що покликані забезпечити внутрішньосімейні правовідносини соціального спрямування;
- перехід від держави з ознаками радянської, яка тримає все під контролем, до держави з перерозподіленими управлінськими повноваженнями між владою і громадськістю;
- зміна динаміки взаємодії держави з громадськістю у процесі реалізації СП (від максимального втручання держави у життя сімей до вибіркової відповідальності держави за стан речей у тих сім'ях, які мають певні соціальні й економічні проблеми).

Проте останнім часом спостерігається поширення світової тенденції до нових форм сімей. Серед них поширеними останнім часом є *childfree*-сім'ї (від англ. – вільний від дітей), тобто сім'ї, які спроможні народжувати нащадків, проте мають стійку позицію свободи від дітей [87]. Чоловік та жінка, що обирають сумісне співжиття без нащадків, не відчувають свою сім'ю неповноцінною. Більш того, вони намагаються донести до широкого загалу, що молода жінка, яка не пізнала щастя материнства, є повноцінною, тому сама повинна обирати між материнством або її відсутністю.

1.2 Обґрунтування фундаментальних принципів формування і реалізації сімейної політики

Наукові підходи до розробки та реалізації сімейної політики передбачають формування та обґрунтування певних принципів, що є основою діяльності органів влади та суспільних інститутів, що прямо або опосередковано мають відношення до сімейних відносин. Це не є виключенням, бо кожна система суспільних відносин регулюється не довільно, а відповідно до об'єктивних вимог.

У словнику-довіднику “Державне управління та державна служба” принципи трактуються як “основні, вихідні положення теорії, основні правила діяльності; встановлені, загальноприйняті поширені правила господарських дій і властивостей економічних і соціальних процесів”. У цьому джерелі також указано, що “сукупність принципів є початковою формою систематизації знань. Вона адресована визначеним фахівцям” [27].

Словник іншомовних слів визначає принципи як “... першопочаток; те, що лежить в основі певної теорії науки; внутрішнє переконання людини; основне правило поведінки; основну особливість у будові чого-небудь”.

Наприклад, у соціальній науці існує думка, що попри відмінності в шляхах розвитку й особливостях організації, якості й обсязі послуг, а також у методах фінансування, вся соціальна система функціонують на основі загальних принципів, до яких належать:

- принцип соціального страхування;
- принцип соціального забезпечення;
- принцип допомоги;
- принцип соціальної солідарності [18].

Дослідники суспільних відносин до змістовних принципів відносять:

- загальність соціального захисту;
- всебічність (універсальність) соціального захисту;

- рівність прав і можливостей та заборона дискримінації;
- диференціацію умов і рівня соціального захисту;
- наукову та економічну обґрунтованість соціальних стандартів;
- незменшуваність змісту та обсягу соціальних виплат і послуг із прийняттям нових законів;
- державну гарантованість установлених прав у сфері соціального захисту.
- на соціальний захист.

Тобто змістовні принципи містять певні вимоги до змісту соціальних принципів, а характер формальних принципів проявляється у визначенні ефективних способів забезпечення відповідних соціальних прав та їх захисту.

Зважаючи на особливе значення наукового підходу до формування та реалізації СП є необхідність більш докладно зупинитись на обґрунтуванні принципів державного управління означеною сферою суспільних відносин.

При цьому поділяємо такі принципи на фундаментальні та спеціальні. Зауважимо, що такий поділ не беззаперечний, оскільки принципи мають динамічний характер, тобто виникають чи змінюються відповідно до потреб суспільного розвитку та етапу формування СП.

Серед групи фундаментальних принципів пріоритетне місце займає принцип законності СП, адже він забезпечує правову основу держави і означає, що СП в Україні повинна базуватися на законі та гарантіях його реалізації.

В державному управлінні принцип законності СП пояснюється так: відповідно до ст. 8 Конституції України, діяльність органів державної влади регулюється нормами права, що передбачає: наявність законодавства, що регулює діяльність органів державної влади та органів місцевого самоврядування; рівність суб'єктів державного управління перед законом; вчинення органами державної влади, їх посадовими особами дій, які не суперечать волі держави; прийняття управлінських рішень в межах

компетенції, у встановленому порядку і в належній формі; взаємодію органів державної влади з громадськістю на підставі і в межах закону; обов'язок громадян, інших суб'єктів держави дотримуватися Конституції і законів України; ефективне функціонування системи контролю і нагляду за дотриманням законів держави. Щодо дотримання єдності прав і обов'язків, то завдяки цьому принципу забезпечується баланс приватних і публічних інтересів сім'ї; партнерські відносини між державою та сім'єю; розвиток правосвідомості членів сімей, формування їх ціннісно-правових орієнтацій; правовий статус членів сімей; гармонійний розвиток кожного члена сім'ї та суспільства [15].

Зокрема, принцип державної охорони сім'ї, материнства, батьківства полягає у забезпеченні сприятливих умов для всебічного розвитку сім'ї та її членів, найповнішої реалізації сім'єю своїх функцій і поліпшення її життєвого рівня, підвищення ролі сім'ї як основи суспільства. Крім того, цей принцип забезпечує охорону прав матері та батька, матеріально і морально заохочує й підтримує материнство та батьківство (ч. 2 ст. 5 СК України). Так, ст. 49 та 50 СК України встановлюють відповідальність за позбавлення жінки або чоловіка можливості здійснення репродуктивної функції у зв'язку з виконанням ними конституційних, службових чи трудових обов'язків або в результаті протиправної поведінки щодо неї або щодо нього [53].

Експліцитно виокремлено також принцип, що зумовлює широку участь громадськості в управлінні справами держави і суспільства. Так, у ст. 5 Конституції України закріплено право кожного на здійснення влади безпосередню і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування; ст. 38 Конституції України надає право громадянам брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування; ст. 40 Конституції України визначає право громадян на звернення до органів державної влади, органів місцевого

самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, в тому числі і з питань вдосконалення їх діяльності; ст. 55 Конституції України надає право кожному громадянину оскаржити в суді рішення, дії чи бездіяльність органів державної влади, органів місцевого самоврядування, посадових і службових осіб державних і громадських органів; ст. 36 Конституції України визнала можливість колективних форм участі громадян для здійснення і захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів. Ніхто не може бути обмежений у правах за належність чи неналежність до політичних партій чи громадських організацій [42].

Також необхідно зазначити, що конституційно проголошене в Україні право громадян на участь в управлінні суспільними справами (ст. 38 Конституції України), є підґрунтям для забезпечення принципів відкритості і прозорості. Саме із цих конституційних положень випливає можливість ліквідації будь-яких перешкод в одержанні інформації відносно себе самого та щодо членів своєї сім'ї. Відкритість, прозорість означають відносно необмежений доступ до всіх видів інформації, документів, діяльності й мотивів. Взаємодія держави з громадськістю може набувати різних форм і здійснюватися різними способами, залежно від контексту, в якому відбувається співпраця.

Таким чином, принцип відкритості в державному управлінні може означати як обов'язок держави забезпечити можливість для громадян безпосередньо брати участь у державному управлінні, так і опосередковано – шляхом впливу на прийняття управлінських рішень [11].

Що стосується принципу прозорості, то серед науковців популярне таке судження – спроможність органів державної влади забезпечити обізнаність громадян про свою діяльність. Така обізнаність надає можливість: забезпечити прийняття таких рішень, які відповідають інтересам сімей та їх членів; досягти чіткості та повноти формулювання покладених на державні структури

повноважень; з'ясувати можливості реального впливу державних органів на сім'ю з метою надання їй рис системності; визначити ступінь практичної реалізації функцій та завдань відповідних органів держави; обґрунтувати шляхи підвищення ефективності діяльності державних органів як системної комплексної категорії; оптимізувати, вдосконалити структури системи СП, що викликає нівелювання негативних процесів.

Рівноправності громадян в державному управлінні закріплено в статті 21,24,36,38 Конституції України [42].

Відповідно до ст. ст. 21, 24 Конституції України, принцип рівноправності громадян в державному управлінні проявляється у рівному праві всіх громадян України, незалежно від національності і раси на державну службу, займати будь-яку посаду в апараті органів виконавчої влади та місцевого самоврядування, у праві автономних формувань (Автономна Республіка Крим) мати свої органи державного управління [42].

Рівноправність громадян України забезпечується в усіх галузях, у тому числі і у сфері сімейного життя та визнає таку СП, що передбачає надання жінкам і чоловікам рівних можливостей для повної реалізації їх здібностей у трудовій, суспільній, творчій діяльності, справедливий розподіл сімейних та батьківських обов'язків. Розкриваючи зміст цього принципу, варто зосередити увагу на особливостях відносин між батьками та дітьми, усиновлювачами та усиновленими, опікунами та підопічними особами, адже у психічному, соціальному, економічному сенсі цих осіб не можна назвати рівними. Зокрема, не можна порівняти здібності і можливості малолітньої дитини та її батьків, адже дієздатність останніх є повною. Разом з тим, у юридичному сенсі ці особи визнаються рівними, оскільки в їх відносинах відсутні засади влади і підпорядкування. Проте сімейні відносини не можуть повністю виключити існуючу фізіологічну і психологічну різницю між статями. Так, ст. 110 СКУ забороняє порушувати чоловіком справу про розірвання шлюбу без згоди дружини під час її вагітності і протягом одного

року після народження дитини [82]. Таке трактування не вважається дискримінаційним, оскільки засноване на фізіологічних особливостях чоловіка і жінки.

Тобто, держава має сформувати таке правове поле, яке б містило гарантії для забезпечення рівних можливостей громадянськості щодо захисту прав і свобод сімей та її членів, у сфері надання соціальних послуг, участі і державотворенні. При цьому принцип надання рівних можливостей має забезпечуватися шляхом створення прозорої конкуренції.

Принцип суверенітету і автономії сім'ї означає, що втручання у сімейні відносини органів державної влади, ОМС, політичних партій, ГО, релігійних конфесій, повинно бути обмеженим (мінімізованим). Цей принцип закріплено у ст. 32 Конституції України [42] та відповідно у ч. 4 ст. 7, ч. 5 ст. 5 СКУ [82]. Зокрема, регулювання сімейних відносин здійснюється з урахуванням права на таємницю особистого життя їх учасників, тобто не допускається:

- проникнення до житла чи до іншого володіння особи, проведення огляду чи обшуку житла інакше як за вмотивованим рішенням суду;
- збирання, зберігання, використання та поширення конфіденційної інформації про особу без її згоди, крім випадків, визначених законом, і лише в інтересах національної безпеки, економічного добробуту та прав людини;
- обмеження кореспонденції, таємниці листування, телефонних розмов, телеграфної та іншої кореспонденції, персональних даних.

Для того, щоб реально дотримувався принцип суверенітету і автономії сім'ї, потрібно, щоб існувала система гарантій їх дієвості. На рівні науки державного управління до гарантій прийнято відносить ті, які визначаються рівнем розвитку суспільно-державного життя, тобто політичні, економічні, соціальні й культурні. З нашої точки зору, гарантії виконують роль основи

норм права, тому вони залежать від устрою, конституційно-правового ладу в державі, рівня культурного і духовного розвитку суспільства.

Із попереднім принципом змістовно поєднуються принцип субсидіарності, який характеризує додаткові ініціативи (фінансові, матеріальні тощо) з боку громадськості.

Вперше в Україні принцип субсидіарності зустрічається в постанові Кабінету Міністрів України від 21 липня 2006 року “Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року”, в якій зазначається принцип “розподілу владних повноважень, за якими місце надання адміністративної (управлінської) послуги максимально наближене до її безпосереднього споживача з урахуванням повноти надання належної якості послуги шляхом концентрації матеріальних і фінансових ресурсів на відповідному територіальному рівні управління”. Тому за допомогою принципу субсидіарності варто налагодити розподіл завдань за функціями, напрямками діяльності та відповідальності за їх невиконання.

Принцип пріоритету сімейного виховання базується на тому, що дитина повинна виховуватись у сім'ї. Зокрема, Конвенцією ООН про права дитини визначено, що дитині для повного і гармонійного розвитку її особистості необхідно зростати в сімейному оточенні, в атмосфері щастя, любові та розуміння [77]. Відповідно до ст. 5 СКУ держава забезпечує пріоритет сімейного виховання дитини. Зі свого боку, батьки відповідно до ст. 150 СКУ зобов'язані: виховувати дитину в дусі поваги до прав та свобод інших людей, любові до своєї сім'ї та родини, свого народу, своєї Батьківщини; піклуватися про здоров'я дитини, її фізичний, духовний та моральний розвиток; забезпечити здобуття дитиною повної загальної середньої освіти, готувати її до самостійного життя; поважати дитину [82].

За радянських часів регулювання відносин у сім'ї здійснювалося за допомогою прямих імперативних приписів, а можливість втілення засад самоорганізації та саморегулювання в сімейній сфері не визнавалася.

Вважалося, що договори між членами сім'ї не укладаються. Сьогодні змінилися основні принципи регулювання сімейних відносин, у зв'язку з цим правила, встановлені імперативними нормами, поступаються місцем диспозитивному регулюванню. Саме тому договір у сімейному праві набуває нового значення. Окрім шлюбного договору, подружжя може укласти договори щодо умов та порядку надання утримання одне одному (ст. 78 СК України) або припинення права на утримання (ст. 89 СК України). Батьки можуть укласти договір щодо здійснення ними батьківських прав та виконання обов'язків (ч. 4 ст. 157 СК України), визначення місця проживання дитини у разі розірвання шлюбу, порядку участі в забезпеченні умов життя дитини того з батьків, хто буде проживати окремо (ч. 1 ст. 109 СК України), тощо.

Принцип пріоритету захисту прав та інтересів дітей застосовано через те, що діти є активними учасниками сімейних відносин, проте через свої вікові особливості самотійно здійснювати свої права і виконувати обов'язки вони не можуть. У зв'язку з цим закон забезпечує посилену охорону їхніх прав та інтересів. Дорослі учасники сімейних правовідносин (батьки, усиновлювачі та інші) здійснюють свої права і виконують обов'язки таким чином, щоб це не суперечило інтересам дітей (відповідно до ч. 1 ст. 18 СК України особа, яка досягла 14 років, має право на безпосереднє звернення до суду за захистом свого права або інтересу) [82]. Разом з тим спостерігається зростання кількості звернень про порушення прав дітей, кількість зафіксованих випадків жорстокого поводження з ними, мають місце випадки недотримання прав дітей на охорону здоров'я, освіти, забезпечення житлом [38]. Зростає рівень дитячої захворюваності, чисельність ВІЛ-інфікованих дітей і хворих на туберкульоз, збільшується число підлітків, схильних до вживання алкоголю, наркотиків, що створює загрозу для відтворення людського капіталу. Не вирішено низку правових проблем дітей-інвалідів, дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Не

визначено дисциплінарну відповідальність як посадових осіб, так і громадян за неналежну реалізацію прав і свобод дітей та допущених при цьому зловживань. Отже, вітчизняну державну політику у сфері СП не можна вважати ефективною, існує чимало проблем, які потребують невідкладного вирішення.

Принцип піклування про благополуччя і розвиток дітей безпосередньо пов'язаний з попереднім принципом і передбачає створення умов для забезпечення виховання і захисту дитини, її повноцінного фізичного, психічного, інтелектуального та соціального розвитку. Йдеться про вдосконалення законодавства, регулювання суспільних відносин, пов'язаних із правами, обов'язками та відповідальністю батьків за виховання та розвиток дитини.

РОЗДІЛ 2

СУЧАСНИЙ СТАН ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ ФОРМУВАННЯМ ТА РЕАЛІЗАЦІЄЮ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ

2.1 Повноваження інститутів формування та реалізації сімейної політики

У теорії та практиці наукових досліджень з публічного управління, значення таких понять, як “інститут” та “інституція” диференціюється наступним чином: у першому випадку йдеться про наявність самостійної структури в державі, а у другому – про механізми її дії.

Тож, у межах предмета дослідження ми виділяємо розгалужену систему державних органів формування та реалізації СП, як інститутів, діяльність яких спрямована на реалізацію конституційних вимог, а саме:

- гарантування достатнього життєвого рівня для себе і своєї сім’ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло та створення умов для поєднання жінками праці з материнством (ст. 48 Конституції України);
- здійснення правового захисту, надання матеріальної і моральної підтримки материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток, інших пільг вагітним жінкам і матерям (ч. 3 ст. 24 Конституції України) та контролю за недопущенням втручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України (ч. 1 ст. 32 Конституції України);
- гарантування судового захисту права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім’ї (ч. 4 ст. 32 Конституції України) та переслідування за будь-яке насильство над дитиною та її експлуатацію (ч. 2 ст. 52 Конституції України);
- забезпечення дотримання рівних прав і обов’язків у шлюбі та сім’ї (ч. 1 ст. 51 Конституції України) та для дітей, незалежно від їх походження, а також від того, народжені вони у шлюбі чи поза ним (ч. 1 ст. 52 Конституції України);

– здійснення піклування над кожною дитиною-сиротою і дитиною, що позбавлена батьківського піклування (ч. 3 ст. 52 Конституції України) та утримання [42].

Крім цього, Конституція гарантує кожній людині право на вільний розвиток своєї особистості, якщо при цьому не порушуються права і свободи інших людей, та має обов'язки перед суспільством, в якому забезпечується вільний і всебічний розвиток її особистості (ст. 23) [42].

Відповідно до предмету дослідження, постає необхідність дослідити особливості інститутів, які займаються формуванням СП, зокрема – ВРУ, Президента України та КМУ.

Дж. Лок, розглядаючи співвідношення влади, визнавав безперечну першість законодавчій владі, визнаючи її “не тільки верховною владою в державі, але і священною, незмінною в руках тих, кому співтовариство один раз її довірило” [48]. Насамперед, на наш погляд, варто проаналізувати діяльність ВРУ, як єдиного органу законодавчої влади в Україні (ст. 75 Конституції України), що має значні важелі впливу на затвердження загальнодержавних програм соціального розвитку (ст. 85 Конституції України), адже виключно законами України визначаються засади шлюбу, сім'ї, охорони дитинства, материнства, батьківства; виховання, освіти, культури і охорони здоров'я (ст. 92 Конституції України) [42].

До основних функціями ВРУ належить прийняття Законів, які є регламентуючим механізмом соціально-правових відносин в державі. Важливість їх якості залежить від багатьох факторів. Для здійснення законопроектної роботи, підготовки і попереднього розгляду питань, віднесених до повноважень ВРУ, виконання контрольних функцій, з-поміж народних депутатів України створено комітети ВРУ. Організація і порядок їх діяльності встановлюється ст. 89 Конституції України, законами України “Про Комітети Верховної Ради України” та “Про регламент Верховної Ради України

Безпосередньо законопроектною діяльністю у сфері СП займається “Комітет з питань гуманітарної та інформаційної політики”.

Причетними до формування СП є й інші комітети ВРУ. Зокрема ті, що вирішують соціальні питання окремих категорій сімей – з питань соціальної політики та захисту прав ветеранів; з питань здоров’я нації, медичної допомоги та медичного страхування; питань освіти, науки та інновацій; з питань прав людини, деокупації та реінтеграції тимчасово окупованих територій у Донецькій, Луганській областях та Автономної Республіки Крим, міста Севастополя, національних меншин і міжнаціональних відносин тощо.

Проте варто вказати, що комітет ВРУ, предметом відання якого є сім’я, розпочав свою діяльність лише у 2006 році – під час роботи ВРУ п’ятого скликання. Його назва, до останнього часу, вказувала на основний напрям діяльності депутатів. Наприклад, у ВРУ VIII скликання такий комітет мав назву “Комітет з питань сім’ї, молодіжної політики, спорту та туризму”.

Діючий Комітет ВРУ з питань гуманітарної та інформаційної політики, відповідно до Постанови Верховної Ради України “Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України” від 29.08.2019 р., № 19-ІХ, розглядає питання за 12 напрямками, із яких три останні у переліку відносяться до сфери СП – державна політика у сфері сімейно-шлюбних відносин; державна політика сприяння становленню інституту сім’ї, забезпечення надання державної допомоги сім’ям з дітьми, захисту безпритульних дітей, оздоровлення та відпочинку дітей; демографічна політика [75].

Факт нещодавнього утворення комітету, його назва та предмет відання вказує на те, що проблеми сімей не є пріоритетними серед депутатів.

У багатьох країнах світу комітети є найпродуктивнішими законотворчими суб’єктами, оскільки без їхньої думки та висновків не може бути поставлений на голосування жоден законопроект. Крім того, комітети

можуть повертати законопроекти авторам для уточнень, призначати експертизи, здійснювати контроль за виконавчою владою, вимагати звіти від міністрів, голів державних комітетів, відомств тощо.

Так, в Італії парламент на основі Конституції та Регламенту палати може надати комісії право не лише розглядати, а й навіть затверджувати деякі законопроекти. В Іспанії, в ситуації коли парламент розпущений або строк повноважень палат закінчився, однак необхідно прийняти той чи інший важливий нормативний акт, постійні депутатські комісії можуть видавати тимчасові законодавчі акти – так звані декрети-закони. В Австрії, Естонії, Латвії, Словаччині, Угорщині, Японії суб'єктами права законодавчої ініціативи визнані комісії (комітети) парламентів, які мають право безпосередньо вносити на розгляд парламенту законопроект від свого імені [5].

Особливе місце серед інститутів, що займаються формуванням СП, належить Президентові України. Проте безпосередньо функція Президента України у формуванні СП конституційно не визначена. Вона відповідає його правовому статусу, який наділяє Президента України повноваженнями, згідно з якими він впливає на діяльність всіх органів державної влади.

Роль Президента України у формуванні СП полягає у тому, що він, відповідно до Конституції України, є гарантом конституційних прав і свобод людини і громадянина, тому зобов'язаний забезпечувати державну охорону сім'ї, дитинства, материнства і батьківства, соціальний захист та достатній життєвий рівень сімей (ст. 102) та забезпечує національну безпеку України, отже повинен вживати всіх необхідних заходів з усунення загроз стабільності в соціальній сфері суспільства, зокрема: неефективної державної політики з подолання бідності; розбалансованої системи соціального захисту населення; загострення демографічної ситуації; зростання дитячої бездоглядності, безпритульності, бродяжництва (ч.1 ст. 106) [42].

Зміст цього напрямку діяльності Президента України розкривають щорічні (позачергові) послання до ВРУ (п. 2 ч. 1 ст. 106 Конституції України), в яких викладена позиція Президента з основних напрямів внутрішньої та зовнішньої політики, або інформація про важливі рішення, прийняті ним відповідно конституційних норм [42]. Як зазначає І. Жилияєв президентські послання визначають пріоритетні напрями у сфері шлюбу, сім'ї, дитинства, материнства і батьківства [35]. Однак ці напрями в історії незалежної України не були послідовними, а досить часто залежали від визначеного Президентом країни політичного курсу.

Так, пріоритетними напрямами СП за часів правління Леоніда Кучми були економічна стабільність молодих сімей в контексті соціально-економічних перетворень та стратегії реформ. Політика Президент України Віктора Ющенка переважно зосереджувалася на реалізації “десяти кроків назустріч людям” – це збільшення допомоги матерям при народженні дитини, покращення демографічних показників та дотримання гендерної рівності. Під час повноважень Віктора Януковича основний акцент СП спрямовувався на посилення адресності соціальних видатків, на раннє виявлення проблем у сім'ях та своєчасне надання їм якісних соціальних послуг [74]. Увага Петра Порошенка фокусувалася на забезпеченні соціального захисту учасників бойових дій та членів їх сімей [73]. Володимир Зеленський підтримує ідею реформування інтернатної системи утримання та виховання дітей і формування СП держави, спрямованої на підтримку родини [39].

В межах реорганізації Адміністрації Президента України, Указом Президента України від 20 червня 2019 року №-417/2019 утворено Офіс Президента України. Відповідно до Положення про Офіс Президента України [76], прийнятого 25 червня 2019 року, Офіс Президента України є постійно діючим допоміжним органом, утвореним Президентом України відповідно до пункту 28 частини першої статті 106 Конституції України.

Основними завданнями Офісу Президента України є організаційне, правове, консультативне, інформаційне, експертно-аналітичне та інше забезпечення здійснення Президентом України визначених Конституцією України повноважень.

Відповідно до покладених на Офіс завдань, здійснюється аналіз соціальних, гуманітарних та інших процесів, що відбуваються в Україні і світі. За їх результатами Президентові України подається інформація, зокрема у сфері СП тощо. Для прикладу, обговорення стосується Стратегії національно-патріотичного виховання, затвердженої Указом Президента України від 18 травня 2019 року № 286/2019, яка спрямована на розвиток духовності і моральності у суспільстві, утвердження традиційних сімейних цінностей; Указ Президента “Про деякі питання забезпечення прав та законних інтересів дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, розвитку та підтримки сімейних форм виховання дітей” від 30 вересня 2019 року, який включає можливість приєднання України до Конвенції про захист дітей та співробітництво з питань міждержавного усиновлення; створення розвиненої системи сімейних форм виховання дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, поширення практики патронату та наставництва тощо.

З метою сприяння налагодженню ефективної взаємодії державних органів з громадськістю, у тому числі з питань формування і реалізації СП, вирішення проблемних питань соціально-економічного розвитку адміністративно-територіальних одиниць та відповідно до пункту 28 частини першої статті 106 Конституції України створено Раду розвитку громад та територій як консультативно-дорадчий орган при Президентові України [78]. Таким чином, нова політична культура дозволяє залучити до процесу формування і реалізації СП всі зацікавлені сторони, а саме – громадські організації, підприємства та безпосередньо громадян, що дозволяє:

– по-перше, звільнити державу від реалізації окремих надмірно обтяжливих для неї соціальних завдань, зберігаючи високі соціальні стандарти для населення (так, у Німеччині залучення громадських організацій дозволяє заощаджувати 30-37% вартості таких послуг для держави);

– по-друге, підвищити якість політичних і публічно-правових рішень через якісніше врахування потреб населення, альтернатив і можливих наслідків цих рішень [44].

До системи органів, що забезпечують формування і реалізацію СП відноситься КМУ, міністерства та інші органи виконавчої влади, на які, відповідно до чинного законодавства, покладені відповідні завдання та функції.

Вищим органом в системі органів виконавчої влади, який спрямовує і координує роботу міністерств та інших органів виконавчої влади є КМУ. Завданням КМУ є формування державної політики, у тому числі що стосується сім'ї, розроблення проектів нормативно-правових актів, здійснення ефективного управління та контролю за діяльністю органів виконавчої влади тощо.

Зокрема, Міністерство соціальної політики України, відповідно до Положення про Міністерство соціальної політики України, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 17 червня 2015 р. № 423, є центральним органом виконавчої влади, діяльність якого спрямовується і координується КМУ і який забезпечує формування та реалізацію державної політики, у тому числі сімейної – розробляє та вносить в установленому порядку пропозиції щодо надання державної соціальної допомоги сім'ям з дітьми, малозабезпеченим сім'ям, особам з інвалідністю з дитинства та дітям з інвалідністю, тимчасової державної допомоги дітям, батьки яких не мають можливості їх утримувати або місце проживання чи перебування батьків яких невідоме, допомоги малозабезпеченим членам сімей, які

проживають разом з особами з інвалідністю I чи II групи внаслідок психічного розладу, які за висновком лікарської комісії закладу охорони здоров'я потребують постійного стороннього догляду, особам з інвалідністю, особам, які переміщуються з тимчасово окупованої території та районів проведення антитерористичної операції, іншим соціально вразливим верствам населення [68].

Усі вищезазначені завдання забезпечують відповідні підрозділи Міністерства, а саме:

- Директорат з питань захисту прав дітей (Експертна група з питань розвитку альтернативних форм виховання; Експертна група з питань забезпечення прав дітей; Експертна група з питань оздоровлення дітей; Експертна група з питань реформування системи усиновлення);

- Директорат розвитку соціальних послуг (Експертна група з питань соціальних послуг сім'ям; Експертна група з питань підтримки вразливих верств населення; Експертна група з питань захисту окремих соціальних груп);

- Управління протидії торгівлі людьми та запобігання домашньому насильству (Відділ запобігання та протидії торгівлі людьми; Відділ соціального захисту постраждалих від домашнього насильства; Відділ реалізації та впровадження стандартів з питань запобігання та протидії домашньому насильству);

- відділ організації усиновлення;

- відділ гендерної рівності [68].

Незважаючи на те, що в Україні близько 2 млн. молодих сімей, які потребують соціального захисту (1 млн. із них мають потребу в покращенні житлових умов), в структурі Міністерства відсутній окремий підрозділ, який би опікувався питаннями молоді (студентської) сім'ї.

Ці проблеми, на нашу думку, перед усе пов'язані з нестабільним характером роботи ЦОВВ у сфері сім'ї. Зокрема, Міністерство України

у справах сім'ї та молоді, як спеціально уповноважений орган захисту сімей в Україні, було створено у 1996 році. Однак законодавча невизначеність компетенції цього органу стала однією з вагомих причин постійних реорганізацій, перейменувань чи зміни його статусу. Так, після реорганізації Міністерства України у справах сім'ї та молоді:

- у 1999 році, було створено Державний комітет України у справах сім'ї та молоді;
- у 2000 році – Державний комітет молодіжної політики, спорту та туризму України;
- у 2001 році – поновлено діяльність Державного комітету України у справах сім'ї і молоді;
- у 2002 році – Міністерство України у справах сім'ї, дітей та молоді, Державний комітет України з питань фізичної культури і спорту;
- у 2004 році – Міністерство України у справах молоді та спорту;
- у 2005 році – Міністерство України у справах сім'ї, молоді і спорту;
- у 2010 році – Міністерство освіти і науки, молоді та спорту України та Міністерство соціальної політики України [391], в якому лише через рік було створено Департамент сімейної політики, а згодом його реорганізовано у Департамент сім'ї та дітей;
- у 2014 році – Міністерство молоді та спорту України та Міністерство соціальної політики України .
- у 2020 році – Міністерство молоді та спорту України та Міністерство соціальної політики України .

Опосередковано у формуванні й реалізації СП беруть участь низка міністерств та служб, зокрема: Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство юстиції України, Міністерство внутрішніх справ України, Міністерство розвитку громад та територій України, Міністерство у справах ветеранів, тимчасово

окупованих територій та внутрішньо переміщених осіб України тощо [61]. За їх участю розроблені та втілюються комплексні заходи з формування та реалізації СП в Україні:

- збереження сімейних традицій та цінностей;
 - посилення мотивації до реєстрації шлюбів, свідомого народження;
 - покращення соціального захисту сімей, які опинились у складних життєвих обставинах;
 - попередження насильства в сім'ї;
 - подолання дитячої безпритульності;
 - профілактика правопорушень серед дітей та молоді тощо.
- Невід'ємним суб'єктом системи СП є державна неприбуткова науково-дослідницька установа “Державний інститут сімейної та молодіжної політики” (далі – Інститут), яка створена рішенням Кабінету Міністрів Української РСР “Про створення Українського науково-дослідного інституту проблем молоді” від 26 квітня 1991 р. № 3 і належить, тепер, до сфери управління і підпорядкування Міністерства культури, молоді та спорту України. Основним видом діяльності Інституту є аналіз становища та соціальних потреб окремих категорій населення – молоді, сім'ї, дітей, це
- аналіз законодавства та підготовка проектів нормативно-законодавчих актів у сфері СП;
 - навчання та підвищення кваліфікації спеціалістів соціальної сфери, які працюють з молоддю, сім'ями та дітьми;
 - розробка та пілотне впровадження інноваційних технологій та проектів, спрямованих на реалізацію ефективних підходів у сфері сімейної та молодіжної роботи, а також моніторинг їх реалізації [58].

Підсумовуючи наведене вище, можна констатувати, що формування та забезпечення реалізації СП в Україні здійснюють певні інститути: які відповідають за формування СП в Україні – ВРУ, Президент України,

КМУ та які формують і забезпечують реалізацію СП в Україні, зокрема – ЦОВВ (суб'єкти безпосереднього і опосередкованого управління), територіальні підрозділи відповідних ЦОВВ, виконавчі органи у справах сім'ї органів місцевого самоврядування, громадськість та науково-дослідницькі установи.

2.2 Роль місцевого самоврядування та громадськості у формуванні та реалізації сімейної політики в Україні

Питання децентралізації та реформи місцевого самоврядування є складовою процесу демократизації суспільства, яка у сфері СП спрямована на збереження інституту сім'ї та покращення добробуту громади.

Відповідно до Програми діяльності Уряду, значна частина функцій у регулюванні СП припадає на ті інститути, які виступають ефективним інструментом децентралізації управління та є необхідною передумовою становлення громадянського суспільства, наближення влади до народу, – на ОМС та ГО. Так, відповідно до Закону України “Про місцеве самоврядування в Україні” затверджено 18 державних стандартів з надання різних послуг ОМС у сфері соціального захисту сімей та їх членів, основні з них це:

- соціальний супровід сімей (осіб), які перебувають у складних життєвих обставинах;
- соціальна адаптація;
- консультування;
- представництво інтересів;
- соціальна інтеграція випускників інтернатних закладів (установ);
- соціальна послуга кризового та екстреного втручання, соціальна послуга посередництва (медіації);
- соціальний супровід сімей, у яких виховуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування;

- соціальна послуга профілактики.

Всі функції опіки та контролю за соціальним станом сімей мають покладатися в структурі ОМС на органи з питань сім'ї, дітей та молоді; відділ у справах дітей; відділ праці та соціального захисту тощо. Кожна рада самостійно визначається зі структурою, кількістю посад та назвою цього сектору або відділу. Їх кількість та склад залежать від волі територіальної громади (виборців).

Досягнуті позитивні результати децентралізації влади, значною мірою обумовлені особливою увагою до неї з боку громадськості. Так, в межах реалізації Програми “U-LEAD з Європою”, метою якої є створення багаторівневої системи управління та розширення прав і можливостей ОТГ, було створено Центральний офіс реформ децентралізації як постійно діючий консультативно-дорадчий орган КМУ [81]. Цей орган безпосередньо взаємодіє з 24 економічно незалежними відділеннями – регіональними центрами для кожної з областей, координуючи та надаючи експертні консультації з впровадження реформ в галузі соціального захисту сімей, освіти, охорони здоров'я, планування територій, культури тощо.

Порівняно новим форматом співпраці ОМС з громадськістю стали громадські ради, які розпочали свою діяльність у листопаді 2010 року. Однак, як показав час, формат роботи рад, відповідно до Постанови КМУ від 3 листопада 2010 р. № 996, не надав їм можливості повноцінно здійснювати контроль та співпрацю з органами влади. Основними причинами цього стали обмежені повноваження ГР та бюрократична процедура обрання їх членів. Аби ситуація змінилась, було прийнято Постанову КМУ “Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 3 листопада 2010 р. № 996”, якою затверджено нову редакцію Типового положення про громадську раду при міністерстві, іншому центральному органі виконавчої влади, Раді міністрів Автономної Республіки Крим, обласній, Київській та Севастопольській міській, районній, районній у м. Києві та Севастополі

державній адміністрації. Відповідне рішення дозволило дещо покращити систему роботи ГР, втім їх вплив на процес ухвалення рішень залишився обмеженим [71].

На підтримку місцевого самоврядування, Розпорядженням КМУ затверджено нову редакцію Плану заходів щодо реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні (2016 р.) [28]. Основні заходи даного документу спрямовані на започаткування секторальних реформ у соціальній сфері, зокрема поліпшення умов життя сімей – оновлення та будівництво шкіл, дитячих садків, медичних закладів, доріг, центрів надання адміністративних послуг, спортивних споруд, освітлення вулиць, придбання спеціалізованої техніки для комунальних потреб. Тому, за даними Держказначейства, з одного мільярда гривень, коштів виділених державою субвенції на розвиток інфраструктури об'єднаних територіальних громад, 95 % – вкладено у вказані реформаторські заходи [88]. На підставі наведених фактів, зроблено висновок, що розбудова України як соціальної держави вимагає охоплення соціальними послугами членів сімей за їх нагальними потребами на рівні місцевих громад, зокрема:

- відмова від заздальгідь визначеного на державному рівні набору соціальних послуг для сімей. За цим підходом соціальні послуги мають бути передані місцевим органам влади, адже лише вони орієнтуються на індивідуальні потреби сімей;

- виховання у громади культури формування ринку сервісних і соціальних послуг для сімей.

Іншими словами, громада повинна якнайбільше брати участь у наданні послуг сім'ям, що проживають на її території. Така активність ґрунтується на наступних конституційних засадах:

- ст. 3 Конституції України визначає, що “права і свободи людини та їх гарантії визначають зміст і спрямованість діяльності держави.

Держава відповідає перед людиною за свою діяльність. Утвердження і забезпечення прав і свобод людини є головним обов'язком держави”;

– ст. 5 Конституції України визначає народ України носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в країні та акцентує увагу на тому, що “народ здійснює владу безпосередньо і через органи державної влади та органи місцевого самоврядування”;

– ст. 15 Конституції України закріплює політичну, економічну та ідеологічну багатоманітність суспільного життя;

– ст. 36 Конституції України надала громадянам України право на свободу об'єднання в політичні партії та громадські організації для здійснення й захисту своїх прав і свобод та задоволення політичних, економічних, соціальних, культурних та інших інтересів, за винятком обмежень, встановлених законом в інтересах національної безпеки та громадського порядку, охорони здоров'я населення або захисту прав і свобод інших людей;

– ст. 38 Конституції України гарантує громадянам України “право брати участь в управлінні державними справами, у всеукраїнському та місцевих референдумах, вільно обирати і бути обраними до органів державної влади та органів місцевого самоврядування”;

– ст. 40 закріплює “право направляти індивідуальні чи колективні письмові звернення або особисто звертатися до органів державної влади, органів місцевого самоврядування та посадових і службових осіб цих органів, що зобов'язані розглянути звернення і дати обґрунтовану відповідь у встановлений законом строк” [42].

Отже, особливістю громадянського суспільства є процес донесення до держави тих проблем сімей, які є істотними для громади взагалі та її сімей зокрема.

Формування і реалізація СП на рівні місцевого самоврядування можливе лише в результаті тісної взаємодії з іншими напрямками державної

політики. Лише таким чином можна досягти очікуваних показників СП на місцевому рівні.

Втім, необхідно в котрий раз зауважити, що сім'я є цілком незалежним осередком, яка здатна самостійно керувати своїм розвитком, тому будь-яке зовнішнє втручання, повинно обмежуватися лише дозволеними рамками СП. Через надмірне втручання як державних, так і недержавних органів влади у функціонування сім'ї, з'являється зворотній ефект – зростає рівень соціальної напруженості. Отже, одним із важливих завдань СП на рівні місцевого самоврядування є захист життєво важливих інтересів сім'ї (матеріальних, соціально-економічних, духовних) загалом, а також кожного її члена зокрема, усунення життєво важливих загроз для сім'ї, збереження ідентичності сім'ї та сімейних традицій і цінностей тощо.

Тож, розвиток сім'ї, зміцнення її стабільності, – справа не тільки держави й громадськості, а й кожної сім'ї, оскільки держава й громадськість не можуть передбачити плани і потреби сім'ї.

Отже, активна позиція громадськості та органів місцевого самоврядування у формуванні та реалізації СП сприяє досягненню консенсусу та балансу інтересів у суспільстві, створюючи умови для збереження та розвитку інституту сім'ї та покращення добробуту громади.

РОЗДІЛ 3

НАПРЯМКИ УДОСКОНАЛЕННЯ ПУБЛІЧНОГО УПРАВЛІННЯ РЕАЛІЗАЦІЄЮ СІМЕЙНОЇ ПОЛІТИКИ

3.1 Забезпечення солідарних відносин і відповідальності між державою і сім'єю

Основою взаємодії сім'ї, держави і громадськості – є відносини, що побудовані за принципом солідарного (фр. *solidaire* – взаємно зобов'язаний) виконання зобов'язань. Солідарне виконання зобов'язань (солідарні зобов'язання) передбачає:

- неподільний предмет виконання дій – сім'я;
- чіткий розподіл обов'язків між суб'єктами зобов'язання – державою, громадськістю і сім'єю;
- спільну відповідальність учасників процесу взаємодії за спільно прийняті рішення у формуванні та реалізації СП.

Маючи досвід застосування солідарних зобов'язань у приватних (цивільних) відносинах, спробуємо їх адаптувати до публічної сфери, зокрема у процесі формування і реалізації СП.

Складність виконання таких зобов'язань полягає у множинності осіб, які беруть участь у формуванні та реалізації СП:

- держава, що гарантує охорону “сім'ї, материнства, дитинства і батьківства” (частина третя ст. 51 Конституції України);
- громадськість, яка представлена активною частиною суспільства, що має “право на свободу об'єднання, в тому числі у громадські організації, для здійснення і захисту своїх прав” (частина перша статті 36 Конституції України);
- сім'я та її члени, які є основним осередком суспільства, тому мають право вимагати від держави не лише “охорону сім'ї, дитинства,

материнства і батьківства”, а й: “достатній життєвий рівень для себе і своєї сім’ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло” (ст. 48 Конституції України); “збереження генофонду Українського народу” (ст. 16 Конституції України); надання “жінкам можливості поєднувати працю з материнством...” (ст. 24 Конституції України); “не втручання в особисте і сімейне життя, крім випадків, передбачених Конституцією України” (частина перша ст. 32 Конституції України); “судовий захист права спростовувати недостовірну інформацію про себе і членів своєї сім’ї” (частина четверта ст. 32 Конституції України).

Звідси слідує, що забезпечення прав і свобод сім’ї та її членів – це передбачена Конституцією України система організаційно-правових гарантій з боку держави.

В свою чергу і держава наділена правом вимоги до сім’ї, зокрема, що стосується “виконання батьківських обов’язків з утримання дітей до їх повноліття” та відповідного обов’язку повнолітніх дітей “піклуватися про своїх непрацездатних батьків” (ч. 2 ст. 51 Конституції України) тощо.

Особливість солідарних зобов’язань між суб’єктами формування та реалізації СП – сім’єю, державою і громадськістю полягає у тому, що держава (громадськість) вправі вимагати у будь-кого із членів сім’ї чи від сім’ї в цілому виконання зобов’язання. Водночас члени сім’ї можуть поодиноці, чи один від сім’ї витребувати від держави, громадськості, або від них разом, якісні і у повному обсязі послуги. Такі зобов’язальні відносини між суб’єктами формування та реалізації СП нами класифіковано на “прямі відносини” і “регресні відносини”.

Переконливим прикладом “прямих відносин” у солідарних зобов’язаннях є соціальна підтримка сімей та їх членів з боку держави за принципом роботи “єдиного вікна” та “єдиного офісу”.

Терміни “єдине вікно” та “єдиний офіс” почали використовувати у 2002-2004 роках при започаткуванні принципово нової системи

обслуговування місцевою владою суб'єктів господарювання для видачі їм дозвільних документів. На той час, у ці поняття вкладалася ідея об'єднання всіх дозвільних служб в одному приміщенні, чим полегшити оформлення документів суб'єктів господарювання при проходженні дозвільно-погоджувальних процедур.

Зокрема, “єдиний офіс” – це фактично об'єднання всіх дозвільних служб в одному приміщенні, де підприємець самостійно проходить усі необхідні процедури.

“Єдине вікно” – це місце, куди віддають для опрацювання необхідні для подальшої господарської діяльності документи, після чого отримують належним чином оформлений дозвільний документ тощо.

Згодом, крім дозвільної системи, за принципом “єдиного вікна” розпочалося формування надання послуг в інших сферах діяльності. В результаті, незалежно від того, який адміністративний орган надає послуги, сім'ї або окремі члени сімей, можуть їх отримати одночасно.

Отже, “прямі відносини” розкривають взаємодію суб'єктів формування та реалізації СП – держави в особі органів державної влади чи органів місцевого самоврядування та громадськості в особі громадських і благодійних організацій, діяльність яких спрямована на здійснення контролю за цільовим використанням допомоги та належними умовами утримання дітей, людей з інвалідністю, осіб похилого віку тощо. Тобто, кожен суб'єкт формування і реалізації СП (сім'я та її члени, держава і громадськість) має право вимоги.

Таким чином солідарний характер зобов'язальних відносин суб'єктів формування і реалізацію СП означає спільну відповідальність, зокрема у забезпеченні всебічного розвитку і життєвого рівня кожної сім'ї, підвищення їх суспільної значимості тощо.

Зауважимо, що підґрунтям для узагальнення визначених положень суспільного договору щодо формування і реалізації СП (табл. 3.1, 3.2)

служують Цілі сталого розвитку України на період до 2030 року, затверджені Указом Президента України №722/2019, оскільки головною передумовою реалізації означеного документу є суспільний договір між владою та громадянським суспільством, де кожна сторона має свою зону відповідальності.

Таблиця 3.1 - Характеристика суспільного договору щодо формування і реалізації сімейної політики

№	Ознаки	Зміст
1	Доктринальне забезпечення договору	Томас Гоббс (1588-1649), “Левіафан, або матерія, форма і влада держави, церковної й громадянської”
2	Правове регулювання суспільного договору	Ст. 5 Конституції України: “... носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ”
3	Сутність, завдання, місія, обов’язки сторін суспільного договору	договірна регламентація взаємодії громадськості (суспільства з первинним його осередком сім’єю) і держави на основі солідарної відповідальності з дотриманням балансу приватних і публічних інтересів суб’єктів цієї взаємодії заради благополуччя самої ж сім’ї (авторське визначення)
4	Мета суспільного договору	налагодження взаємодії між державою і громадськістю в інтересах сім’ї
5	Особливості суспільного договору	сумарний ефект у наслідок сполучення приватних і публічних інтересів сім’ї перевищує ефект кожного окремого компонента
6	Переваги суспільного договору	- задоволення різноманітних потреб та інтересів сім’ї та її членів; - баланс інтересів сім’ї і суспільства; - правомірність відносин “людина – держава – сім’я”

Такий суспільний договір за правовою природою має наступні характеристики: предмет, сторони, момент укладання, ознаки, джерела забезпечення взаємодії, форму, істотні умови і зміст.

Таблиця 3.2 - Правова природа суспільного договору у сфері сімейної політики

№	Ознаки суспільного договору	Зміст суспільного договору
1	Предмет суспільного договору	сім'я
2	Сторони суспільного договору	держава, громадськість і сім'я
3	Момент укладання суспільного договору	з моменту досягнення згоди сторін, наступні дії спрямовані на виконання умов договору
4	Ознаки суспільного договору	<ul style="list-style-type: none"> - двосторонній (коли правами та обов'язками наділені обидві сторони договору – держава і громадськість); - консенсуальний (який передбачає згоду сторін з усіх істотних умов); - безоплатний (надання послуги на користь іншої особи без отримання від неї зустрічної вигоди)
5	Джерела забезпечення взаємодії суспільному договорі	<ul style="list-style-type: none"> - сім'я як суспільний інститут забезпечує державу трудовими ресурсами, виконавцями соціальних ролей тощо; - держава забезпечує виконання конституційних гарантій щодо підтримки сім'ї, материнства, дитинства і батьківства
6	Форма суспільного договору	усна (у тому числі шляхом конклюдентних дій) або письмова
8	Істотні умови суспільного договору	<ul style="list-style-type: none"> - договірні відносини, що мають солідарний характер їх виконання і відповідальності; - дотримання балансу суверенітету сім'ї – на основі приватних і публічних інтересів
9	Зміст суспільного договору	<ul style="list-style-type: none"> - неподільний предмет виконання дій; - відповідному обов'язку надавача соціальних послуг кореспондує відповідне право отримувача соціальних послуг і навпаки; - невідворотна солідарна відповідальність за невиконання, порушення прав сімей та їх членів

Прикладом суспільного договору, що повною мірою розкриває систему солідарних зобов'язань у сфері СП, є складання громадського бюджету.

Доречно зауважити, що громадське бюджетування – це сфера діяльності громадськості, що дозволяє, зокрема територіальній громаді, самій вирішувати, на що виділяти частину бюджетних коштів. За цієї схеми існують статті бюджету, за розподіл яких відповідають депутати місцевих рад, і за які відповідає виключно громадськість.

Принципи громадського бюджету практикують понад 1200 міст на всіх континентах світу. Наприклад, у містах Лодзь та Варшаві частка громадського бюджету складає 1%, у Парижі міська влада довірила своїм громадянам – 7% бюджету .

В Україні, найбільшу суму на громадський бюджет традиційно виділяється у Києві.

Таким чином, практичне застосування солідарної відповідальності суб'єктів взаємодії можливе завдяки формуванню і реалізації СП на основі диспозитивних (договірних) відносин у вигляді “суспільного договору”.

3.2 Створення умов для соціального діалогу та підтримки народжувальності

Як визначено у Законі України “Про соціальний діалог”, соціальним діалогом є відносини між роботодавцем і найманим працівником з метою врегулювання колективних спорів і конфліктів для досягнення добробуту сім'ї. Водночас, соціальна складова Конституції України, зокрема та, що гарантує право на “достатній життєвий рівень для себе і своєї сім'ї” (ст. 48 Конституції України) не реалізовується належним чином, тому що низький рівень дотримання конституційних прав рівності громадян, обумовлених:

-ч. 3 ст. 24 Конституції України, у якій вказано “рівність прав жінки і чоловіка забезпечується: ... у праці та винагороді за неї; спеціальними заходами щодо охорони праці і здоров’я жінок, встановленням пенсійних пільг; створенням умов, які дають жінкам можливість поєднувати працю з материнством; правовим захистом, матеріальною і моральною підтримкою материнства і дитинства, включаючи надання оплачуваних відпусток та інших пільг вагітним жінкам і матерям”;

– ч.2 ст. 43 Конституції України, за якою “держава створює умови для повного здійснення громадянами права на працю, гарантує рівні можливості у виборі професії та роду трудової діяльності, реалізовує програми професійно-технічного навчання, підготовки і перепідготовки кадрів відповідно до суспільних потреб”;

– ч. 3 ст. 46 Конституції України, яка визначає, що “пенсії, інші види соціальних виплат та допомоги, що є основним джерелом існування, мають забезпечувати рівень життя, не нижчий від прожиткового мінімуму, встановленого законом” [42]

Тому слід вважати незаконною відмову роботодавця у прийнятті на роботу за вікових причин, адже “усі люди є вільні і рівні у своїй гідності та правах” (ст. 21 Конституції України) [42]. Крім того, гарантованість цього права визначена Загальною декларацією прав людини та закріплена у ст. 11 Закону України “Про основні засади соціального захисту ветеранів праці та інших громадян похилого віку в Україні” від 16.12.1993 р.

Втім, в Україні спостерігається масова збіднілість українських сімей. Означена проблема висуває нові виклики, оскільки соціально-економічні проблеми сімей не можуть бути подолані лише завдяки традиційним управлінським рішенням – через перерозподіл доходів на ринку праці та завдяки діючій системі соціальної підтримки. Відтак назрілою є потреба пошуку оптимальної форми поліпшення рівня життя сімей. Таким демократичним способом розв’язання соціально-економічних проблем сімей

є СД, оскільки він наповнений діалогічним характером і діловим економічним розрахунком, моральним змістом та обрамлений правовими нормами.

Ще у ХІХ столітті Шарль Фур'є стверджував, що ми втратили цілі століття на дріб'язкові дискусії про права людини, але зовсім не думали про визнання такого найістотнішого права, як право на працю, без якого всі інші перетворюються на нуль. Тому на часі пошук шляхів оптимізації соціального діалогу як одного зі способів удосконалення СП.

Правовою базою СД став прийнятий у 2010 році Закон України “Про соціальний діалог в Україні”, яким стверджено форми його проведення та принципи дії – “трипартизм” або “біпартизм” – залежно від рівня його застосування (національного чи локального). При цьому одна із сторін (держава, роботодавці) виконує функцію бюджетної підтримки сім'ї, інша сторона – працюючі члени сім'ї – визначають пріоритетні потреби сім'ї, завдання державної СП та лобіюють їх. Такий шлях вирішення проблем сприяє забезпеченню в країні здорового соціального клімату без потрясінь, революцій і громадянських воєн.

Доведено, що вітчизняний соціальний діалог, як один із способів удосконалення СП, ще не досяг бажаного рівня розвитку. У зв'язку з цим доцільно покращити рівень життя сімей шляхом забезпечення кожному працюючому права на справедливу та задовільну винагороду, що забезпечує гідне людини існування для неї та її сім'ї тощо.

Дана пропозиція повною мірою відповідає ст. 23 “Загальної декларації прав людини” та ст. 11 “Міжнародного Пакту про економічні, соціальні та культурні права”, якими закріплено право на достатній життєвий рівень кожного члена сім'ї, що включає достатнє харчування, одяг, житло, і на неухильне покращення умов життя. Тому, згідно з міжнародними стандартами, мінімальна зарплата повинна гарантувати задоволення основних життєвих потреб не лише працівника, а й членів його сім'ї. Проте

нинішній розмір утримання не може забезпечити навіть фізіологічне виживання працівника, що є порушенням прав людини. У законодавчих актах України мінімальну заробітну плату співвідносять із прожитковим мінімумом. Проблеми задоволення потреб членів сім'ї не визнаються в Україні взагалі, що суперечить вище визначеним міжнародним актам, які після ратифікації їх Україною увійшли до її законодавчої системи.

Зразковим прикладом для наслідування у сфері врегулювання трудових конфліктів є досвід Чехії. Тут завдяки широкому колу учасників діалогу був розроблений ефективний механізм нарахування на заробітну плату сім'ям з дітьми. Зокрема, на зарплату одинокої жінки з двома дітьми нараховується 4,4 % податку на доходи фізичних осіб при 22 % нарахувань податків у одинокого працівника без дітей. Така система пільг передбачає зменшення податку на доходи фізичних осіб залежно від кількості дітей, пільгові умови надання та часткове погашення житлових і освітніх кредитів за рахунок бюджетних коштів при народженні другої дитини та наступних дітей, а також диференціацію нарахувань на зарплату залежно від сімейного статусу особи та кількості дітей у родині (найвищі – нарахування в бездітних сім'ях).

Заслуговує на увагу досвід Чехії щодо підтримки соціально-трудової активності сімей з дітьми шляхом організації альтернативних форм догляду за дітьми – виховання вдома, створення закладів денного перебування дитини та забезпечення доступу дітей-інвалідів до навчання і виховання у дошкільних та позашкільних закладах. Проте добробут сім'ї повинен бути предметом відповідальності не тільки держави, а й соціальних партнерів.

Так, з метою удосконалення СД, нами запропоновано наступні заходи:

- запровадити гнучку форму зайнятості, яка забезпечувала б батькам можливість поєднувати роботу з виконанням батьківських обов'язків (ст. 43 Конституції України [42]);

- підвищити відповідальність роботодавця за порушення прав працевдатних членів сім'ї, адже однією з найважливіших гарантій права на

працю є ч. 6 ст. 43 Конституції України, яка проголосила, що громадянам гарантується захист від незаконного звільнення [42];

– запровадити систему податкових та кредитних пільг для підприємств, які працевлаштовують членів сімей з дітьми, адже держава повинна заохочувати і підтримувати благодійницьку діяльність щодо дітей (ч. 3 ст. 52 Конституції України [42]).

Оскільки пріоритетним напрямом соціального діалогу є добробут працюючих членів сім'ї, в Україні, як і в більшості держав з перехідною економікою, застосовують практику регулювання соціально-трудова відносин шляхом укладення “колективних договорів”.

Тому, використовуючи досвід європейських країн із розвинутою демократією, варто укладати “Меморандум про взаєморозуміння” як документ, що врегульовує діалогічні форми спілкування між суб'єктами соціального діалогу. Практична цінність цього документа надзвичайно висока з огляду на публічний характер процесу його прийняття, тому сам договір називають “процесом”, а не документом. Завдяки запровадженню такої форми спілкування відбудеться повна легітимізація державних рішень, а активне спілкування сприйматиметься як високоорганізований механізм стримування трудових конфліктів між державою і малою соціальною групою – сім'єю.

У більшості країн європейської співдружності поряд із забезпеченням заробітною платою працівників ефективною формою пом'якшення соціальної напруженості у трудовому колективі є розвиток трудових ресурсів. Так у Німеччині з метою запобігання сімейному безробіттю держава щороку витрачає на підвищення професійних здібностей працездатних членів сімей понад 30 млн. євро. У Франції, після сплеску безробіття у 80-х роках, урядом було прийняте одностайне рішення про створення ефективною системи безперервної професійної підготовки працюючих членів сімей, яка передбачає обов'язкові відрахування

підприємств на підготовку та підвищення кваліфікації кадрів у розмірі від 0,25 до 1,5% від фонду оплати праці.

Такий досвід надзвичайно важливий для України, адже хвиля безробіття може повністю знищити за ці роки систему професійної підготовки трудових ресурсів на вітчизняному ринку праці. Тому надзвичайно важливо зберегти та вдосконалити механізм професійної підготовки працездатних членів сімей шляхом упровадження альтернативної форми навчання та розвитку кон'юнктурної зайнятості сімей – надання послуг з ремонту квартир, будівництва гаражів, дач, льохів, побутової радіотехніки тощо. Альтернативна форма навчання передбачає систему підготовки та перепідготовки кадрів. Так у спеціаліста або магістра з кваліфікацією “інженер з транспорту” є можливість отримати відповідно до державного класифікатора професій конкретну фахову спеціалізацію – стивідора, фрахтового брокера, експедитора з перевезення вантажів тощо.

Особливо гостро проблема підвищення рівня професійної підготовки стоїть перед безробітними особами, які приїхали з тимчасово окупованої території та районів проведення бойових дій. Визначена категорія осіб у багатьох випадках вимушена відмовлятися від зміни фаху та запропонованої їм роботи через низький рівень заробітної плати та відсутність гнучких форм праці для осіб, які мають дітей віком до 6 років.

У разі ігнорування системи професійної підготовки працездатних членів сімей руйнуються основні принципи права соціального забезпечення, які закріплені Конституцією України. Це призводить до дестабілізації соціальної й політичної системи, адже чим нижчий рівень життя, тим вищий рівень соціальної напруги у суспільстві.

Позитивним прикладом узгодження інтересів між суб'єктами соціального діалогу є скандинавська модель вирішення колективних трудових спорів (конфліктів), яка дає механізм вирішення широкого спектра питань:

- розробку проектів законодавчих актів, програм розвитку та інших нормативно-правових документів з урахуванням інтересів працівників та їх сімей;
- усунення перешкод на ринку праці (зниження рівня сімейного безробіття);
- дотримання гендерної рівності у трудових відносинах без обмежень кар'єрного зростання чоловіків і жінок;
- дотримання законодавства у сфері безпеки та гігієни праці; підвищення рівня культури та правової свідомості працюючих членів сімей.

З огляду на досвід країн ЄС справедливо зазначимо, що вітчизняний соціальний діалог, як один із способів удосконалення СП, ще не досяг бажаного рівня розвитку, зокрема:

- практично не відбулося позитивних зрушень щодо зниження показників бідності, у тому числі серед працюючих членів сім'ї;
- спостерігається збільшення поляризації доходів між бідними і багатими сім'ями;
- зберігається високий рівень експлуатації власником капіталу власника робочої сили (членів сімей).

За даними статистичних і соціологічних служб країн колишнього Радянського Союзу упродовж 1990-х років, самозабезпечення сімей забезпечувалося завдяки зменшенню часу на піклування про здоров'я членів родини, відпочинок, виховання дітей, удосконалення освітніх умінь та професійних навичок]. Такий спосіб життя спричинило значне зниження якості життя і якісних характеристик сімей. Такі втрати людського капіталу неможливо відродити швидко, відразу після виходу економіки з кризи. Більше того, без планомірної державної політики у сфері сім'ї така регенерація стане практично неможливою навіть за умови зростання реальних доходів населення та покращення якісних характеристик життя.

Інакше кажучи, втрати ресурсів сімей на самозабезпечення за рахунок розвитку зумовлюють довготривалі негативні наслідки у майбутньому.

При цьому економічна діяльність сімей, на відміну від економічної діяльності підприємства, орієнтована винятково на споживання та максимальне задоволення потреб членів сімей.

Нині в розвинутих країнах світу, досліджуючи життєвий рівень сімей, вивчають побутовий вид діяльності (приготування їжі, прибирання помешкання, догляд за дітьми тощо) як частину суспільного виробництва, оцінюючи затрати часу, праці та дохід від неї за діючими в країні тарифами. Такий підхід, безумовно, виправданий, адже спрямований на визначення умов та запобігання помилок в оцінці матеріально-фінансового стану різних категорій сімей. Втім, визнання неоплачувану домашню роботу різновидом праці, а домашнє господарство – формою виробництва, підвищило статус такого роду роботи. Особливістю домашньої роботи є те, що вона об'єднує виробничу з особистою працею, а економічну – із соціальною. При цьому суб'єктом виробництва тут частіше виступає не окремий член сім'ї, а сім'я, яка уособлює не звичайну групу людей, а спільноту, пов'язану сімейними зв'язками і традиціями. Такий підхід підвищив значущість домашньої роботи та розкрив її важливість в аспекті соціального забезпечення сім'ї.

Одночасно доведено, що до побутових функцій сімей належать такі види домашньої праці, як прання й прасування білизни, садівництво, догляд за домашніми тваринами тощо. Рівень життя сімей також залежить і від того, як вони проводять вільний час – задовольняють свої фізіологічні, соціальні, культурні та інші потреби. Такий широкий обсяг домашньої роботи, збільшує час сімей на ведення господарства, водночас перетворюючи їх на своєрідне “домашнє виробництво”.

Такий підхід вплинув на формування і розвиток СП. Однак протягом тривалого часу Українська держава фактично не застосовувала дієвих засобів

впливу на демографічну ситуацію, що призвело до низки загрозливих тенденцій. Так, за даними Державної служби статистики України:

- тривалість життя українців становить 71 рік, що на 10 років менше, ніж у країнах Західної Європи;
- Україна має один із найнижчих рівнів народжуваності у світі (для відтворення населення народжуваність має бути інтенсивною, тобто перевищувати смертність);
- рівень дитячої смертності в Україні вдвічі вищий за середній у Європі;
- кількість зареєстрованих шлюбів щороку зменшується, проте стрімко зростає орієнтація на неформальні шлюбно-сімейні відносини;
- збільшується частка дітей, народжених жінками, які не перебували у зареєстрованому шлюбі.

Враховуючи динаміку розвитку демографічних процесів, слід наголосити, що стан сучасної демографічної ситуації в Україні є кризовим, оскільки рівень народжуваності не забезпечує навіть просте відтворення, унаслідок чого кожне наступне покоління кількісно менше за попереднє (нині п'ятирічних дівчаток менше, а ніж 75-літніх жінок). Якщо не вжити системних термінових заходів щодо забезпечення демографічної стабільності у суспільстві, ситуація в Україні може стати катастрофічною.

Така демографічна ситуація вимагає вироблення новітніх підходів до формування і реалізації СП. Зокрема, потребує удосконалення:

- правова складова СП (в частині регулювання окремих демографічних процесів);
- соціально-демографічна складова СП (в частині розширення батьківських обов'язків із професійною зайнятістю тощо);
- ретроспективна складова СП (відображення певних наслідків історичних подій і фактів);

– економіко-демографічна складова СП (пов'язана з новим етапом розвитку науково-технічного прогресу).

З огляду на необхідність поєднання батьківських обов'язків із професійною зайнятістю, доречно передусім проаналізувати нормативно-правову базу у цій сфері. Так у Законі України “Про зайнятість населення” містяться норми щодо працевлаштування одиноких матерів за наявності дитини віком до чотирнадцяти років, але це не забезпечує належні умови для поєднання жінками-матерями батьківських обов'язків із трудовою діяльністю. Більш того, немає жодного положення щодо чоловіків, які виховують дітей самостійно, що порушує принцип гендерної рівності.

Така диспозиція свідчить про відсутність засобів і заходів з боку держави заохочувати чоловіків займатися сімейними справами та ставати повноправними учасниками процесу виховання дітей. Названа прогалина у законодавстві знижує репродуктивну вмотивованість і сприяє зростанню розлучень, цивільних шлюбів та народжуваності дітей одинокими жінками. Тому необхідно вдосконалити норми законодавства щодо поєднання батьківських обов'язків із роботою, що дозволить:

- по-перше, розв'язати проблему гендерної дискримінації у сфері зайнятості;
- по-друге, сприятиме руйнуванню стереотипу, що жінки-матері не можуть працювати однаково з чоловіками;
- по-третє, надасть можливість покращити матеріальне становище сім'ям із дітьми, зокрема матерям чи чоловікам, які перебувають у декретній відпустці або у відпустці по догляду за дитиною;
- по-четверте, допоможе подолати психологічний бар'єр щодо народження наступних нащадків через страх втратити роботу або не повернутися на попереднє місце роботи.

Усе вищенаведене, сприятиме зростанню народжуваності й водночас бажанню продовжувати трудову діяльність особами, які мають дітей.

Питання зайнятості сімей із дітьми безпосередньо пов'язане з проблемою влаштування останніх до закладів, які надають послуги щодо догляду за дітьми дошкільного віку. Основним законодавчим актом, який врегульовує цей напрям СП, є Закон України “Про дошкільну освіту”. Відповідно до цього Закону (ст. 3), держава визначає систему дошкільних закладів; забезпечує доступність і безоплатність дошкільної освіти в державних і комунальних дошкільних навчальних закладах у межах державних вимог до змісту, рівня й обсягу дошкільної освіти (базового компонента дошкільної освіти) та обов'язкову дошкільну освіту дітей старшого дошкільного віку; сприяє розвитку та збереженню мережі дошкільних навчальних закладів незалежно від підпорядкування, типів і форм власності.

Проте на сьогоднішній день спостерігається суцільне невиконання цих законодавчих приписів, оскільки однією з проблем у галузі дошкільної освіти є недостатня кількість дошкільних навчальних закладів комунальної форми власності.

У складних соціально-економічних умовах держави розв'язання цієї проблеми можливе лише за рахунок розширення мережі дошкільних закладів, що засновані на приватній формі власності. Їх засновниками мають бути фізичні або юридичні особи з високими моральними якостями, які мають відповідну вищу педагогічну освіту, ліцензію на право надання освітніх послуг у сфері дошкільної освіти та фізичний стан здоров'я яких дозволяє виконувати обов'язки педагога.

Однак у вітчизняному законодавстві визначено лише порядок створення приватних закладів через ліцензування та здійснення заходів контролю шляхом проведення відповідних атестацій. У сучасних умовах таких засобів недостатньо для того, щоб розвивати ці види послуг.

Тому під час фінансово-економічної кризи і загострення демографічних проблем важливо по-новому підійти до розробки демографічних програм та нормативно-правових актів.

Зазначимо, що за часів незалежності України не було розроблено жодної комплексної цільової програми демографічного розвитку. Водночас Концепція і стратегія демографічного розвитку, дія якої закінчилася у 2015 році, не містила конкретних заходів і очікуваних результатів, вона лише визначала напрямки діяльності, що повинні були здійснюватися органами державної влади у демографічній сфері, що підтверджує актуальність розробленого стратегічного орієнтиру удосконалення реалізації СП. Тому розв'язання зазначеної проблеми має відбуватися на засадах солідарної взаємодії сім'ї, держави і громадськості. Водночас громадськість повинна не лише здійснювати контроль за рівнем, обсягом і адресністю державної допомоги сім'ям, а й сама ініціювати заходи щодо стабілізації демографічної ситуації в державі. Прикладом таких лобістських зусиль громадськості є збільшення допомоги сім'ям при народженні дитини.

Враховуючи низку визначених проблем та достатній рівень розвинутої мережі просімейних громадських організацій (в Україні зареєстровано понад 100 просімейних організацій, батьківських комітетів, просвітницьких і громадських об'єднань), важливо демографічну ситуацію в державі вирішувати через реалізацію комплексу різноманітних організаційно-правових заходів.

Тому досить важливим є активізація заходів щодо забезпечення демографічного розвитку у межах СП за участю громадськості, а саме:

– законотворчих заходів (лобіювання важливих для громадськості питань демографічного спрямування та залучення членів сім'ї у соціум; громадська експертиза та громадський моніторинг законопроектів);

- захисних заходів (проведення адвокасі-кампаній стосовно прав та інтересів сімей та їх членів);
- контрольних заходів (здійснення контролю за діяльністю органів влади, рівнем, обсягом і адресністю державної допомоги сім'ям та стабілізацією демографічної ситуації в державі).

Виходячи із неможливості демографічного розвитку в розріз соціально-економічним перетворенням, важливе місце в системі нашого дослідження займає питання співвідношення економічного та демографічного розвитку, яке вивчає формування того або іншого режиму відтворювання населення, параметрів окремих демографічних процесів і явищ, їх інтенсивність, розподіл у часі по території.

Особливість взаємозв'язку економічних і демографічних процесів полягає у тому, що цей зв'язок динамічний, тобто він виступає взаємозв'язком процесів і має кореляційний характер. Це означає, наприклад, що зростання (або зниження) рівня життя сімей не веде пропорційно до зміни числа народжень або смертей.

У ієрархічній системі виділяються групи чинників, що обумовлюють перебіг окремих демографічних процесів: народжуваності, смертності, міграції, шлюбності, формування вікової та соціальної структури населення тощо. Слід зазначити, що перелік функціональних чинників має бути доповнений через те, що вони можуть бути як суб'єктивними, так і об'єктивними. У свою чергу об'єктивні чинники можуть бути переважно демографічними, соціальними, економічними або, через їх неоднозначність, соціально-економічними, соціально-демографічними, залежно від того, яка ознака є первинною. Вони можуть діяти прямо або опосередковано, давати очікуваний або зворотний результат.

Закономірності демографічного розвитку мають еволюційний характер, тому являються відображенням певних наслідків історичних подій і фактів. Ретроспективний погляд на розвиток України ХХ-ХХІ століття показує, що

історичні події не раз мали екстремальний характер – у вигляді голоду, війни, революцій, перебудови, економічної, екологічної та епідеміологічної кризи країни тощо. Населення у всіх цих випадках піддавалося безпосередній дії цих подій. Наслідки їх впливу на народовідтворення, сімейний стан і відносини, як правило, носять глибокий, а часто і деструктивний характер.

Отже, вплив історичних подій на процес народовідтворення носить, як правило, подвійний характер. Суть відмінностей полягає у здатності сімей до самовідновлення. Наприклад, більш повільно змінюються структурні характеристики населення, а значно швидше – кількісні. Таким чином у процесі взаємодії економічного і демографічного розвитку велике значення має дослідження часової невідповідності між зміною цих явищ, наприклад, наслідки соціально-економічних процесів (особливо освітнього рівня і професійного складу населення в період наприклад науково-технічної революції) відбуваються в історичному аспекті відносно швидко. Трансформації ж демографічних структур, особливо статево-вікової, проходять дуже повільно, хоча, мабуть, їх швидкість теж змінюється. Якщо не вживаються спеціальні заходи СП, то можуть з'явитися диспропорції між економічним і демографічним розвитком. В цілому, відновлення нормальних структурних пропорцій населення має більш тривалі періоди і різноманітні наслідки не тільки демографічного, але й економічного та соціального характеру.

Історична й соціально-економічна обумовленість демографічного розвитку відображається і в зміні структури розселення населення. На розвиток населення в різних регіонах країни великий вплив мають інтенсивні міграційні потоки. При цьому найбільший приток населення спостерігається в міста, а відтік – із сільської місцевості, проте, останнім часом в протіканні цих процесів відбуваються й зворотні зміни.

Крім того, напрям і інтенсивність демографічних процесів здебільшого визначаються економічним розвитком суспільства. Виробничі відносини, що

виникають в процесі економічної діяльності, здійснюють вирішальний вплив на характер, рівень, інтенсивність демографічних процесів. Ведуча роль при цьому належить соціально-економічним чинникам, таким, як рівень і темпи промислового розвитку, особливості галузевої структури, рівень культури, урбанізації, емансипації жінок тощо. Постійно діючим чинником суспільного розвитку за цих умов є зростання кількості великих міст і збільшення міського населення. Реакція населення на нові умови життєдіяльності виявляється в зміні демографічної поведінки, в зниженні народжуваності, в трансформації структури й функцій сім'ї, в переоцінці поглядів на шлюб і розлучення, в міграційній рухливості.

Такі трансформаційні суспільні явища вплинули на структуру сім'ї, збільшення кількості соціальних сиріт, а значить і на систему піклування про дітей. Традиційно виділяють такі форми виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування:

- виховання в сім'ї (усиновлення, опіка (піклування), прийомна сім'я);
- виховання в дитячих установах (виховні установи, у тому числі дитячі будинки сімейного типу, та інші аналогічні установи).

Останнім часом виділяють три відносно самостійні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, які залишились без піклування батьків:

- сімейна форма (влаштування дітей у сім'ю): усиновлення, опіка та піклування, фактичне виховання;
- інтернатна форма (влаштування в навчально-виховні заклади):
 - а) будинки дитини;
 - б) інтернатний заклад для дітей дошкільного віку;
 - в) інтернатний заклад для дітей шкільного віку;
 - г) інтернатний заклад змішаного типу для дітей дошкільного та шкільного віку;

д) загальноосвітня школа-інтернат для дітей-сиріт та дітей, які залишились без піклування батьків (може бути з дошкільним відділенням);

– квазісімейна форма (влаштування дітей у сім'ю із збереженням державної підтримки):

а) патронат;

б) прийомна сім'я;

в) дитячий будинок сімейного типу.

Обґрунтовуючи виділення квазісімейної форми влаштування, науковці зазначають, що вона поєднує в собі ознаки як сімейного, так і інтернатного влаштування. Всі види квазісімейної форми влаштування дітей, позбавлених батьківського піклування, до сімейної форми наближає те, що діти передаються на виховання особам (патронатним вихователям, прийомним батькам, батькам-вихователям), які до досягнення дітьми повноліття постійно з ними проживають та ведуть спільне господарство, виховуючи їх. Але, на відміну від відносин, що складаються в сім'ї тільки за участю фізичних осіб, при влаштуванні дітей під патронат, до прийомних сімей або до дитячих будинків сімейного типу складаються своєрідні тристоронні правовідносини, суб'єктами яких є ще й держава в особі органу опіки та піклування, що бере на себе обов'язок з утримання, переданих на виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

Беручи до уваги положення діючого законодавства України, яке не виділяє квазісімейної форми влаштування, та з метою підкреслити протигагу існуючих форм, вважаємо за необхідне класифікувати форми влаштування дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, таким чином:

– сімейна форма (усиновлення, опіка та піклування, фактичне виховання, патронат, прийомна сім'я та дитячий будинок сімейного типу)

– інтернатна форма (влаштування до державних закладів).

Такий підхід дозволить підкреслити антагонізм сімейної та інтернатної форми влаштування. При цьому термін “альтернативне влаштування” в даному випадку можна застосовувати, але трактуючи саме як дієву альтернативу на шляху здійснення реформування державних інтернатних закладів. При цьому вважаємо що, прийомні сім’ї та дитячі будинки сімейного типу, які частіше за все відносять до альтернативних форм влаштування, за своєю суттю є багатодітними сім’ями. На підтвердження своєї позиції, спираючись на Сімейний Кодекс України, зазначимо:

1) Прийомна сім’я – сім’я, яка добровільно взяла на виховання та спільне проживання від одного до чотирьох дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

2) Дитячий будинок сімейного типу – окрема сім’я, що створюється за бажанням подружжя або окремої особи, яка не перебуває у шлюбі, для забезпечення сімейним вихованням та спільного проживання не менш як п’яти дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування.

3) Багатодітна сім’я – сім’я, що складається з батьків (або одного з батьків) і трьох та більше дітей.

4) Сім’ю складають особи, які спільно проживають, пов’язані спільним побутом, мають взаємні права та обов’язки. Сім’я створюється на підставі шлюбу, усиновлення а також на інших підставах, не заборонених законом і таких, що не суперечать моральним засадам суспільства.

Посилення державної підтримки сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, активізація діяльності громадських і благодійних організацій у вирішенні проблем сирітства у напрямку пропаганди сімейних форм влаштування дозволили зробити висновки щодо доцільності існування та розвитку такої форми сімейної опіки

ВИСНОВКИ

У магістерській роботі здійснено розробку проблеми щодо формування та реалізації сімейної політики в Україні. Отримані результати дослідження дають підстави сформулювати низку висновків і рекомендацій, що мають теоретичне та практичне значення.

Здійснено аналіз концепції взаємодії держави та громадськості у сфері сімейної політики, оскільки в науковому середовищі і суспільній практиці на різних історичних етапах були розроблені і реалізувалися досить протилежні підходи до розуміння змісту державного і громадського впливу на інститут сім'ї та розглянуто особливості конституційно-правового регулювання основ взаємодії держави та громадськості в процесі формування і реалізації сімейної політики та зроблено висновок, що конституційно-правові положення належним чином не забезпечують формування і реалізацію сімейної політики.

Охарактеризовано міжнародні і європейські стандарти щодо регулювання сімейної політики за участю держави і громадськості.

Визначено, що конструкція правового регулювання переважної більшості сімейних відносин, яка базується на громадсько-державному підході, змінюється із суто приватної на приватно-публічну, адже ці відносини спрямовані на забезпечення як індивідуальних (приватних) прав окремих членів сімей, так і публічних – суспільства в цілому та сім'ї зокрема.

Здійснено систематизацію інститутів формування та реалізації сімейної політики в Україні за функціональною ознакою:

– інститути формування та реалізації сімейної політики: Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України; центральні органи виконавчої влади (суб'єкти безпосереднього управління – Міністерство соціальної політики України; суб'єкти опосередкованого управління – Міністерство культури та інформаційної політики України,

Міністерство освіти і науки України, Міністерство охорони здоров'я України, Міністерство юстиції України, Міністерство внутрішніх справ України), територіальні підрозділи відповідних центральних органів виконавчої влади; виконавчі органи місцевого самоврядування у справах сім'ї; науково-дослідницькі установи та громадськість;

– інститути, що здійснюють державний захист та контроль у сфері сімейної політики: прокуратура та суди, Уповноважений Верховної Ради України з прав людини, Уповноважений Президента України з прав дитини, Рахункова палата.

Доцільність такої систематизації зумовлена потребою у визначенні оптимальної структури інститутів формування та реалізації сімейної політики в Україні, їх функцій і повноважень; цілісної єдності інститутів системи на основі запропонованих стратегічних орієнтирів сімейної політики; забезпечення виконання напрямів та практичних рекомендацій щодо формування й реалізації сімейної політики в Україні за участі держави і громадськості.

Визначено напрями вдосконалення сімейної політики: формування у свідомості громадськості розуміння значущості сім'ї в житті суспільства; сприяння відродженню традиційно міцної сім'ї на основі саморозвитку, національних традицій та солідарної відповідальності; створення умов для реалізації демографічних функцій сім'ї; вжиття заходів щодо соціальної підтримки сімей з дітьми в період соціально-економічної трансформації суспільства; налагодження ефективної системи підготовки молоді до сімейного життя, пропагування авторитету інституту шлюбу; всебічна соціально-економічна підтримка молодих сімей; сприяння поширенню сімейних форм виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, профілактика дитячої безпритульності, жебракування, запобігання правопорушенням; створення в державі єдиної системи інституцій, спрямованих на формування і реалізацію сімейної політики.

Визначено стратегічні орієнтири вдосконалення взаємодії суб'єктів формування і реалізації сімейної політики:

– устанавлення солідарних зобов'язань і відповідальності, які передбачають відносини, що побудовані за принципом солідарного виконання:

а) неподільний предмет виконання дій – сім'я;

б) чіткий розподіл обов'язків між суб'єктами зобов'язання – державою, громадськістю і сім'єю;

в) спільна відповідальність учасників взаємодії за колегіально ухвалені рішення при формуванні та реалізації сімейної політики;

– створення умов для соціального діалогу та народовідтворення, що є одним із засобів запобігання соціально-економічним проблемам сімей та їх розв'язання шляхом широкого залучення незалежних експертів та інститутів громадянського суспільства до роботи в тристоронніх органах соціального діалогу.

ПЕРЕЛІК ДЖЕРЕЛ ПОСИЛАННЯ

1. Авер'янов В. Система органів виконавчої влади: уточнення концептуальних засад реформування. *Вісник Державної служби України*. 2003. №2. С. 25–31.
2. Антонова О. Р. Конституційно-правові засади регулювання взаємодії держави та громадськості як суб'єктів формування і реалізації сімейної політики в Україні. *Nauka i Studia*. Poland: Przemysl. 2017. № 1 (162). Р. 35–44.
3. Антонова О. Р. Методологія дослідження правових інститутів шлюбу і сім'ї. *Філософські та методологічні проблеми права*. Київ. 2017. № 2 (14). С. 78–90.
4. Бакуменко В. Д., Кравченко С. А. Методологія системних досліджень в державному управлінні : навчальний посібник. Київ : ІВЦ АМУ, 2011. 116 с.
5. Бесчастний В. М., Філонов О. В., Субботін В. М., Пашков С. М. Конституційне (державне) право зарубіжних країн: навч. посіб. Київ: Знання, 2008. 467 с. 48
6. Битяк Ю. П. Адміністративне право України. Київ: Юрінком Інтер, 2005. URL : http://www.ebk.net.ua/Book/law/bityak_admpu/zmist.htm (дата звернення : 20.10.2019).
7. Бондаренко З. П., Журавель Т. В., Лях Т. Л. та ін. Менеджмент волонтерських груп від А до Я : навч.-метод. посібник / За ред. Т. Л. Лях. Київ : Версо-04, 2012. 288 с.
8. Буковинський А. Проблеми і перспективи розвитку сучасної української сім'ї. *Гілея : наук. Вісник*. Зб. наук. праць Нац. пед. ун-т ім. М. П. Драгоманова. 2011, № 45. С. 304–310.

9. Бульба В. Г. Соціальні функції держави в умовах управління змінами. *Державне будівництво*. 2013. № 2. URL : http://nbuv.gov.ua/UJRN/DeBu_2013 (дата звернення : 26.09.2020).
10. Бульба В. Г., Євтухов О. В. Соціальні ризики людського розвитку: сутність та місце в державному управлінні. *Актуальні проблеми державного управління*. 2017. № 2. С. 209–214.
11. Василик О. Д. Бюджетна система України. Київ : Центр навчальної літератури, 2004. 355 с. 60
12. Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / уклад. і голов. ред. В.Т. Бусел. Київ ; Ірпінь : ВТФ , «Перун», 2005. 1728 с.
13. Вільдхабер Л. Місце Європейського Суду з прав людини у європейському конституційному контексті. *Вісник Конституційного Суду України*. 2002. № 1. С. 56–59.
14. Всесвітня декларація волонтерів: за матеріалами 11-го Конгресу Міжнародної Асоціації Волонтерів, Париж, 1990, URL: http://www.volunteer.kiev.ua/pages/70-zagalna_deklaracya_v (дата звернення : 20.07.2019).
15. Гаврильців М. Т. Принцип єдності прав і обов'язків у сфері охорони довкілля як основа еколого-правового статусу людини і громадянина. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. серія юридична*. 2014. Вип. 4. С. 118–128. 82
16. Голобуцький О. Концепція електронного урядування і сучасні потреби України. *Політичний менеджмент*. 2005. № 5 (14). С. 75–86.
17. Гом'єн Д. Короткий путівник Європейською конвенцією з прав людини. Вид. 3-є. Київ : Фенікс, 2006. 191 с.
18. Гончарова С. Ю. Соціальна політика : навч. посіб. Харків : Вид. ХДЕУ, 2003. 200 с. 93

19. Гопанчук В. С. Сімейне право України: Підручник. Київ: Істина, 2002. 304 с. 96
20. Гордієнко Н. В. Сучасна українська дистантна сім'я як об'єкт соціально-педагогічної роботи. *Науковий вісник Чернівецького університету. Педагогіка та психологія*. Чернівці, 2005. С.57–61.
21. Гошовська В. А. Соціальна реальність у контексті розбудови демократичного суспільства : навч. посіб. Київ : НАДУ, 2008. 292 с.
22. Дакал А. В. Теоретико-методологічні засади формування та реалізації державної політики України у сфері захисту прав дітей. дис. ... д-ра наук з держ упр. Київ, 2020. 456 с.
23. Декларація прав дитини : Резолюція 1386 (XIV) Генеральної Асамблеї ООН від 20.11.1959 р. URL: http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/995_384 (дата звернення : 20.01.2020).
24. Декларація Тисячоліття Організації Об'єднаних Націй : Резолюція 55/2 Генеральної Асамблеї від 08.09.2000 р. URL : http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_621 (дата звернення : 20.01.2019).
25. Державна політика у сфері охорони здоров'я: кол. моногр.: у 2 ч. / за заг. ред. проф. М. М. Білинської, проф. Я. Ф. Радиша. Київ: НАДУ, 2013. Ч. 1. 396 с.
26. Державна програма допомоги молодим сім'ям у придбанні житла в Україні №22/018544-еп. URL: <https://petition.president.gov.ua/petition/18544>
27. Державне управління та державна служба: словник-довідник / уклад. О. Ю. Оболенський. Київ: КНЕУ, 2005. 480 с. 133
28. Деякі питання реалізації Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні : розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.09.2016 р. № 688-р. *Урядовий портал*. URL: <https://www.kmu.gov.ua/ua/npras/249350402>. (дата звернення : 20.01.2020). 135

29. Дегтяр А. О., Перебейнос О. М. Напрямки державної демографічної політики у сфері поліпшення стану здоров'я та підвищення тривалості життя населення України. *Публічне управління: теорія та практика: збірник наукових праць Асоціації докторів наук з державного управління*. 2012. Вип. 3(11). С. 60–65. 136

30. Дмитренко Г. А. Демографічні процеси в Україні і системна криза: стратегія змін. URL: http://www.economy.in.ua/pdf/12_2011/4.pdf. (дата звернення: 20.01.2020).

31. Дослідження з питань міграції та торгівлі людьми: Україна, 2015. (Проведено в березні-лютому 2015 року компанією GfK Ukraine на замовлення Міжнародної організації з міграції України. Опитано 2087 осіб на контрольованій території України віком від 15 років) URL : http://iom.org.ua/sites/default/files/pres_kit_gfk_iom2015_ua_fin_3_2.pdf.

32. Енгельс Фрідріх. Походження родини, приватної власності й держави / Пер. з нім. Харків: Державне видавництво України, 1925. 122 с. 147

33. Енциклопедичний словник з державного управління / за ред. Ю. В. Ковбасюка, В. П. Трощинського, Ю. П. Сурміна. укл.: Ю. П. Сурмін, В. Д. Бакуменко, А. М. Михненко та ін. Київ: НАДУ, 2010. 820 с.

34. Енциклопедія державного управління: у 8т. / ред. кол.: Ю. В. Ковбасюк (голова) та ін. Київ: НАДУ, 2011. Т. 4: Галузеве управління. 2011. 514 с.

35. Жилияєв І. Б. Послання президента як інструмент державної політики. *Стратегія розвитку України (економіка, соціологія, право): Наук. журнал*. 2006. Вип. 2-4. С. 394–406. 154

36. Житловий кодекс УРСР від 30 червня 1983 р. №5464-Х. *Відомості Верховної Ради УРСР*. 1983. Додаток до № 28. Ст. 573.

37. Заруба В. М. Історія держави і права України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ: Істина, 2006. 416 с.

38. Звіт Голови Національної поліції України про результати роботи відомства у 2019 році URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/sites/1/17-civik-2018/zvit_2019/zvit-npu-2019.pdf (дата звернення : 10.01.2020). 165
39. Зеленський хоче закрити усі дитячі інтернати. *Главком*. URL: <https://glavcom.ua/news/zelenskiy-hoche-zakriti-usi-dityachi-internati-629051.html> (дата звернення : 10.01.2020). 166
40. Канавець М. В. Вплив молодіжних громадських об'єднань на євроінтеграційні процеси в Україні. *Держава та регіони : науково-виробничий журнал*. Запоріжжя, 2014. Вип. 3 (47). С. 12–15.
41. Капська А. Й. Молода сім'я: проблеми та умови її становлення. Київ: ДЦССМ, 2006. 184 с.
42. Конституція України: Закон України від 28.06.1996 р. № 254к/96-ВР. *Відомості Верховної Ради України*. 1996. № 30. Ст. 141. 201
43. Кравченко Т. Сім'я та особливості її функціонування в умовах розбудови громадянського суспільства. Збірник. Київ : ІПіЕНД, 2004. 466 с.
44. Крутій О. М. Концептуальна модель діалогової взаємодії органів державної влади та інститутів громадянського суспільства. *Теоретичні та прикладні питання державотворення : електронне наук. фахове видання*. Одеса. 2010. Вип. 7. URL: <http://www.nbuv.gov.ua/e-journals/tppd/index.htm>. (дата звернення : 20.07.2019). 214
45. Кулачок Л. В. Державна допомога сім'ям з дітьми як форма соціально-правового захисту : дис. ... канд. юрид. наук. Харків, 2003. 183 с.
46. Купрій В. О. Організації громадянського суспільства як суб'єкти вироблення державної політики : дис. ... канд. наук з держ. упр. Київ, 2007. 213 с.
47. Лепех С. М. Сімейне право України. Львів: Видавничий центр ЛНУ імені Івана Франка, 2010. 318 с.
48. Лок Джон. Два трактати про врядування / пер. з англ. О. Терех, Р. Димерець. Київ: Основи, 2001. 265 с. 233

49. Мак-Квейл Д. Теорія масової комунікації. / перекл. з англ. О. Возьна, Г. Сташків. Львів : Літопис, 2010. 538 с.
50. Міграція як чинник розвитку в Україні. Київ. 2016. URL: <http://www.iom.org.ua/sites/default/files/mom> (дата звернення : 20.01.2020).
51. Молодцов О. В. Асоціації органів місцевого самоврядування як суб'єкти лобіювання. *Актуальні проблеми державного управління: зб. наук. праць*. 2002. № 1 (7). С. 183–192. 264
52. Нагорна Г. О. Соціальне проектування в державному управлінні: теоретичний аспект : дис. ... канд. наук з держ. упр. Одеса, 2018. 227 с.
53. Науково-практичний коментар Сімейного кодексу України. Станом на 20 травня 2020 року / За заг. ред. Журавльова Д. В. Київ : «Видавничий дім «Професіонал», 2020. 520 с. 272
54. Неліпа Д. Роль політичної еліти у становленні національної ідеї. *Трибуна*. 2009. № 1-2. С. 14–17.
55. Нестерович В. Ф. Основні підходи до визначення поняття “лобіювання”. *Вісник Луганського державного університету внутрішніх справ імені ЕО Дідоренка*. 2010. № 1. С. 50–58
56. Ничипоренко С. В. Молодіжна сімейна політика в Україні: формування та шляхи реалізації: автореф. дис. ... канд. екон. наук. Київ, 2008. 20 с.
57. Новохацький В. Д. Неурядові організації як фактор розбудови громадського суспільства в Україні : дис. ... канд. політ. наук. Київ, 2005. 208 с.
58. Осецький В. Л., Прилуцький А. М. Пріоритетні напрямки державного регулювання аграрного ринку. *Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка: Економіка*. 2013. Вип. 146. С. 56–60. 291
59. Офіційний сайт Верховної Ради України. URL: <http://rada.gov.ua> (дата звернення : 20.01.2020).
60. Офіційний сайт Державного інституту сімейної та молодіжної

політики. URL: <http://dismp.gov.ua/about/us> (дата звернення : 20.01.2020).

61. Офіційний сайт Кабінету Міністрів України. URL : <http://www.kmu.gov.ua/> (дата звернення : 20.07.2019).304

62. Офіційний сайт Міністерства молоді та спорту України. URL: <http://dsmsu.gov.ua/index/ua> (дата звернення : 20.07.2019).

63. Офіційний сайт Міністерства соціальної політики. URL: <http://www.msp.gov.ua/> (дата звернення : 20.01.2020).

64. Офіційний сайт Українського інституту соціологічних досліджень. URL : <http://www.uisr.org.ua/> (дата звернення : 20.07.2019).

65. Петроє О. М. Соціальний діалог у державному управлінні : європейський досвід та українські реалії : монографія. Київ : НАДУ, 2012. 304 с.

66. Питання діяльності органів опіки та піклування, пов'язаної із захистом прав дитини : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.09.2008 р., № 866 *Урядовий кур'єр*. 2008. № 204.

67. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні. Навч. посіб. / За заг. ред. Ф. М. Рудича. Київ: Парламентське вид-во, 2006. 412 с.

68. Положення про Міністерство соціальної політики України : постанова Кабінету Міністрів України від 17.06.2015 р. № 423. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/423-2015-%D0%BF> (дата звернення : 10.01.2020). 331

69. Права дітей і телебачення : як захищати, а не порушувати. URL: <https://www.nrada.gov.ua/prava-ditej-i-telebachennya-yak-zahyshhaty-a-ne-porushuvaty/> (дата звернення : 20.07.2019).

70. Права, за якими судиться малоросійський народ URL: <http://textbooks.net.ua/content/view/932/17/..337>

71. Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 03.11.2010 р. № 996 : Постанова Кабінету Міністрів України від 24.04.2019 р.

№ 353. URL: <https://www.kmu.gov.ua/npas/pro-istopada-2010-r-996> (дата звернення : 20.07.2019).350

72. Про деякі питання забезпечення прав та законних інтересів дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування, розвитку та підтримки сімейних форм виховання дітей : Указ Президента України від 30.09.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/721/2019>. (дата звернення : 10.01.2020). 357

73. Про додаткові заходи щодо соціального захисту учасників антитерористичної операції : Указ Президента України від 18.03.2015 р. № 150/2015. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/150/2015> (дата звернення : 20.07.2019). 358

74. Про затвердження Державної цільової соціальної програми підтримки сім'ї до 2016 року : Постанова Кабінету Міністрів України від 15.05.2013 р. № 341. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/341-2013-%D0%BF>. (дата звернення : 20.07.2019).369

75. Про перелік, кількісний склад і предмети відання комітетів Верховної Ради України” від 29.08.2019 р., № 19-IX. *Відомості Верховної Ради*. 2019. № 35. Ст.14. 398

76. Про Положення про Офіс Президента України Указ Президента України від 25.06.2019 р. № 436/2019. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/436/2019> 399

77. Про права дитини: Конвенція Організації Об'єднаних Націй від 20.11.1989 р. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-XII від 27.02.1991 р. URL: http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (400

78. Про Раду розвитку громад та територій : Указ Президента України від 18.12.2019 р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/909/2019.413>

79. Про дошкільну освіту: Закон України № 2628-III, поточна редакція від 31.03.2023. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2628-14#Text>

80. Римське право: навч. посібник / за заг. ред. О. А. Підпригори, Є. О. Харитонова. Київ. Юрінком Інтер, 2003. 512 с. 444
81. Сайт благодійного фонду Творчий центр ТЦК. URL: <http://ссс-тск.org.ua/> 469
82. Сімейний Кодекс України від 10.01.2002 р. (з наступними змінами і доповненнями). *Відомості Верховної Ради України*. 2002. № 21-22. Ст. 135. 479
83. Справа за конституційними поданнями 49 народних депутатів України, 53 народних депутатів України і 56 народних депутатів України щодо відповідності Конституції України (конституційності) пункту 4 розділу VII “Прикінцеві положення” Закону України “Про Державний бюджет України на 2011 рік” : Рішення Конституційного Суду України від 26.12.2011 р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/v020p710-11>. (дата звернення : 20.07.2019).
84. Статистична інформація щодо державної реєстрації актів цивільного стану. *Департамент нотаріату та державної реєстрації*. URL : https://minjust.gov.ua/actual-info/stat_info (дата звернення : 20.08.2020).
85. Статут Організації Об’єднаних Націй від 26.06.1945 р. URL: http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/995_010 (дата звернення : 20.01.2020).
86. Субтельний О. Україна: історія. Київ : Либідь, 1994. 736 с. 504
87. Тлумачний словник української мови : у 20-ти томах : електронна версія видання / гол. ред. В. М. Русанівський 2010 URL: <http://test.ulif.org.ua:8000/expl/Entry/index> 519
88. Формування об’єднаних територіальних громад: стан, проблемні питання та шляхи їх вирішення. Аналітична записка. НІСД. URL: <http://old2.niss.gov.ua/articles/2642/> 541
89. Ярош Н. П. Державні соціальні стандарти у сфері охорони здоров'я України. Монографія. Київ: НАДУ, 2006. 196 с.